श्रीहरिः

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

चार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
ालललालप्रभुसेवाप्रवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
ामिश्रीविट्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
स्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या २) न्योछावर १)

संवत् १९६३

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपालल[illegible] जयति

शेषः शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्य[illegible]
न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमतिः सांख्यसं[illegible]
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गु[illegible]
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिवहोद्धारकृत् कृ[illegible]
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे [illegible]ः ॥ १ ॥
धर्माम्भोजवने नवाम्बरमणिर्दावो द्विषत्कानने ॥[illegible]
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपधिर्बन्धुः प्रपन्ने ज[illegible]
श्रीमान् भाति विभुर्गुरुर्गिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ।[illegible]

ग्यत्वेनैव सिद्धौ तत्कल्पनस्य गुरुत्वादप्रामाणिकत्वाच्च । तथापि दृष्टसामग्र्यपेक्षणाच्च । अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेन सिद्धेः सौकर्याद्दण्डादिषु घटादिकारणताभङ्गप्रसङ्गश्च । तस्मात् सुष्ठूक्तं प्रभामण्डलस्यैव प्रतिबिम्ब इति । नच व्याख्येयग्रन्थे रूपवत्पदाच्चक्षुर्ग्राह्यत्वस्य प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वकथनं विरुद्धमिति शङ्क्यम् । गुणाद्वा लोकवदिति सूत्रे प्रभाया गुणत्वेन व्यवस्थापनादत्र रूपवत्पदेन चक्षुर्योग्यत्वस्यैवाभिप्रेतत्वात् । एवञ्च विभक्ताङ्गुलिद्वयाद्यन्तरालेऽपि प्रभामण्डलस्य सत्त्वात् तस्यैव प्रतिबिम्बः । तद्बाहुल्यादिनैव चावकाशबाहुल्यादिप्रतीतिरिति । अन्यथा तु पूर्वोक्तरीतिकनियम्यनियामकभावबलादाकाशस्यापि चाक्षुषत्वापत्तिः । तत्रापीष्टापत्तिश्चेत् तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मण्यपि तथात्वापत्त्या, पराञ्चि खानीतिश्रुतिविरोधो भवत्सिद्धान्तहानिश्चेति भावः ।

ननु योग्यत्वस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वे आकाशनैल्यप्रतिबिम्बो न स्यात् । आकाशस्य नीरूपत्वेन भ्रान्तप्रतिपन्नस्य तस्यासत्त्वात् । असत्त्वे च योग्यताया अप्यशक्यवचनत्वादितिचेत् तत्राहुः॥ तथेत्यादि ॥ यथोपरिस्थिताकाशो वस्तुसामर्थ्येन नीलरूपतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तथा आकाशाख्यवस्तुनः स्वभावाद् भ्रान्तिविषयस्य नीलरूपस्यापि गन्धर्वनगरवत् प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतिः । तथाच यथा चक्षुर्योग्यत्वं प्रतिबिम्बे नियामकमेवं वस्तुस्वभाव आकाशस्य चक्षुर्योग्यत्वे नियामकः । तेन योग्यत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरपि वस्तुसामर्थ्यात् प्रतीतिरविरुद्धा । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे प्रपञ्चितमस्माभिः । किञ्च । त्वन्मतेऽपि नैल्यस्य खपुष्पवत् सर्वथा नासत्त्वं, किन्तु मायिकत्वमिति तादृशस्थलेऽनिर्वचनीयख्यातिमवलम्बमानस्य तवापि वस्तुस्वभाव एव गतिरिति । तदेतदुक्तं, गन्धर्वनगरवदिति ॥ अत एषा प्रतीतिर्मतद्वयेऽपि तुल्येति नानया अयोग्यप्रतिबिम्बसिद्धिरिति भावः । एवञ्च स्वेच्छया सामर्थ्येन दृग्गोचरे ब्रह्मणि योग्यतायां तत्प्रतिबिम्बेऽप्यदोषः । तथाप्ययोग्यतादशायां परमतरीत्या तु स न युज्यते इत्याशयोऽप्यत्र बोध्यत इति, न कोऽपि चोद्यावसर इति दिक् ।

नन्वस्त्वेवं, तथाप्यव्याप्यवृत्तित्वं न प्रतिबिम्बाभावप्रयोजकम् । व्याप्यवर्तिनः प्रभामण्डलस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनादितिचेत् तत्राहुः ॥

सर्वथेत्यादि ॥ तथाच तत्संयुक्तातिरिक्तस्यैव प्रभामण्डलस्य तत्र प्रतिबिम्ब इति पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः । नच संयोगस्यैवाप्रतिबिम्बप्रयोजकत्वं, न सम्बन्धान्तरस्येति वाच्यम् । लिखितरेखावदुत्कीर्णनिर्मितरेखयोरपि तद्देशावच्छेदेन प्रतिबिम्बादर्शनात् । नच ब्रह्माविद्ययोर्व्यापकत्वाङ्गीकारान्न तयोः संयोगादिः सम्बन्धः, किन्तु स्वरूपाख्यः । तस्य च वृत्तिनियामकत्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तदोषो न सञ्चरिष्यतीति वाच्यम् । स्फटिकादिघटावच्छिन्नाकाशस्यापि प्रतिबिम्बापत्तेः । त्वयापि प्रतिबिम्बाभासवादौ विहायावच्छिन्नवादाङ्गीकाराच्च । यदि ताभ्यां तवाभीप्सितं स्यान्न तृतीयो वादस्त्वयाऽऽश्रीयते । तदेतदुक्तं सर्वथेत्यादिना ॥ एवञ्च चक्षुर्योग्यमव्याप्यवृत्ति च प्रतिबिम्बते, तद्विरुद्धं न प्रतिबिम्बत इति सिद्धम् ।

नन्वस्तु वस्तुस्वभावादेव प्रतिबिम्ब इत्याशङ्कायामाहुः ॥ दूषणेत्यादि ॥ विरुद्ध्यत इति ॥ प्रतिबिम्बकल्पनायां विरुद्ध्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ प्रतिबिम्बेत्यादि ॥ अस्थितेश्चेति चकारेण द्विशब्दादिविरोधः समुच्चीयते । नन्वयं दोषः स्वभाववादाभ्युपगमादेव निरस्त इतिचेत् तत्राहुः ॥ श्रुत्या च तथा बोध्यत इति ॥ एकत्रोभयस्थितिर्विरुद्धधर्मवत्त्वञ्च बोध्यते, न तु प्रतिबिम्बोऽतस्तथेत्यर्थः । ननु नात्रैकत्र स्थितिबोधनम् । समानवृक्षे देशभेदस्यापि शक्यवचनत्वादित्यत आहुः ॥ न्यायेत्यादि ॥ तथाच न्यायेन देशैक्यनिश्चयान्न तथेत्यर्थः । ननु, गुहां प्रविष्टावित्यस्य विषयवाक्ये जीवस्य छायात्वमुक्तम् । छाया च प्रतिबिम्बकल्पैव । अतस्तथोच्यत इतिचेत् तत्राहुः ॥ स्मृतीत्यादि ॥ तथाच स्मृतावंशत्वकथनान्न्यायविषयवाक्येऽपि छायापदेन कान्तिरूपतैवाभिप्रेयते । भोगलिङ्गाच्च । अन्यथा श्रुतिस्मृतिन्यायेषु लक्षणाप्रसक्त्या दोषप्रसक्तेश्च । ननूपाध्यवच्छिन्नत्वमादायांशत्वं स्मृतावुच्यतेऽतो न विरोध इतिचेत् तत्राहुः ॥ उत्क्रामन्तमित्यादि ॥ अंशत्वाभावे क्रियोक्तिर्विरुद्ध्यत इत्यर्थः । नचोपाधिक्रियामादाय जीवक्रियाप्यौपचारिक्येवोच्यत इति वाच्यम् । तमुत्क्रामन्तमिति श्रुतावुपाधिक्रियायाः पाश्चात्यत्वोक्तेरत्रापि तथैव विवक्षितत्वेन पौरस्त्यक्रियाया औपाधिकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । प्राणाद्यतिरिक्तस्य क्रियावदुपाधेरदर्शनात् । विशेषस्त्वविरोधाध्यायभाष्याद् बोध्यः ।

किञ्च । अवच्छिन्नवादः प्रतिबिम्बवादश्च द्वावप्यसङ्गतौ । अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कारसमन्वितो यः * इतिश्रुतौ जीवस्य सङ्कल्पाहङ्कारयोगकथनात् । अवच्छेद्ये प्रतिबिम्बे चोपाधियुक्तत्वाप्रयोगात् । न हि घटयुक्तो घटाकाशो, दर्पणयुक्तः प्रतिबिम्ब इति क्वापि प्रयोगः । किञ्च, जीव इत्यादिनामान्तरदर्शनादप्यवच्छिन्नवादो न युक्तः । घटावच्छिन्नाकाशो नामान्तरादर्शनात् । नच प्राची दिगित्यादिव्यवहारदर्शनान्नैवमिति वाच्यम् । दिशां बहुत्वेन प्राच्यादिनाम्नां देशावच्छेद्यत्वाभावात् । दिशः श्रोत्रादित्यादिश्रुतेः । विशेषतस्तु विद्वन्मण्डने अविद्योपाधिपक्षो दूषित एवेत्युपरम्यते ॥ ६० ॥

एवं पूर्वोक्तवेदादिचतुष्टयैकवाक्यतया शास्त्रार्थविचारे जीवस्य मतान्तराभिमतप्रतिबिम्बरूपता यथा बाधिता, तथा परमतप्रसिद्धयुक्तिभिरपि बाधितेत्याशये आहुः ॥ एवमित्यादि ॥ स्पष्टम् ॥ अपुरुषार्थत्वमिति ॥ एतेन जीवस्येश्वरप्रतिबिम्बत्वेन ब्रह्मप्रतिबिम्बप्रतिबिम्बत्वे मुक्तावपि तस्य प्रतिबिम्बत्वमेव स्यान्न तु ब्रह्मत्वम् । उत्पत्तिप्रलययोरेकाधिकरणत्वनियमात् । तथाच, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिविरोध इत्यपि क्रोडीकृतं ज्ञेयम् ॥ असुरब्रह्मविद्यायामिति ॥ बाह्यप्रतिपन्नायां तस्यामित्यर्थः । एवं द्विविधप्रतिबिम्बपक्षे परममुक्तेर्दुष्टत्वमुक्त्वा तथैव जीवन्मुक्तावपि दोषमुद्घाटयन्ति ॥ दूषणान्तरेत्यादि ॥ लिङ्गपक्षे इति ॥ लिङ्गशरीरेऽन्तःकरणस्यैव प्राधान्यादन्तःकरणपक्ष इत्यर्थः ॥ विरुद्ध्यत इति ॥ अपरोक्षज्ञानवत्त्वेन प्रतिबिम्बाधारभूताविद्याया निवृत्तत्वेन प्रतिबिम्बस्य जीवस्याभावापत्त्या विरुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शुको मुक्तो, वामदेवो मुक्त इति प्रवादमात्रमित्यङ्गीकुर्वतां मतं हृदि कृत्वा तद्दूषणायाहुः ॥ अथेत्यादि ॥ तथाच श्रुत्याद्यवधीर्य तथाङ्गीकारेऽपि न सिद्धिरिति भावः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ दैवादित्यादि ॥ चलतीति ॥ प्रारब्धवशाच्चलति ॥ तत्रेति ॥ उक्तवाक्योक्ते सिद्धदेहे । अस्त्वननुसन्धानं, को दोष ? इत्यत आहुः ॥ प्रारब्धमित्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ सिद्धान्ते तु जीवस्यांशत्वेनाविद्याधीनस्थितिकत्वाभावात् सुखेन सिद्धिः । अविद्याया निद्रावत् कारणात्मनाऽवस्थानं बोध्यम् । तेन न काप्यनुपपत्तिः । एवञ्च पूर्वोक्तसन्दर्भे तर्कोऽनुमानं च परमतबाधकं निःसरति । तथाहि । ब्रह्म

यदि प्रतिबिम्बप्रयोजकं स्याच्चक्षुर्ग्राह्यमव्यापकं च स्यात् । यदि तथा स्याच्छ्रुतिस्तथा वदेदिति । ब्रह्म प्रतिबिम्बप्रयोजकं न भवति, चक्षुरग्राह्यत्वाद्, व्यापकत्वाच्च । यदेवं तदेवम् । कालवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । घटादिवत् । यदि चाभ्यामाकाशदृष्टान्तेन योग्यता साध्यते, तथापि हेत्वोः साधारणत्वाद् योग्यत्वायोग्यत्वयोरुभयोरप्यसिद्धिः । यदि च हेत्वन्तरेण, तदापि पूर्वोक्तश्रुत्यादीनामेव प्रतिपक्षत्वादसिद्धिः । एवं जीवधर्मविचारेणापि ज्ञेयम् । जीवो यदि ब्रह्मप्रतिबिम्बः स्याद् ब्रह्मानुविधायी स्यात् । यदि तथा स्याद्, द्वा सुपर्णाश्रुतिस्तथा वदेदननुविधायित्वं न वदेद्वा । यतो नैवमतो नैवम् । जीवो न ब्रह्मप्रतिबिम्बः । ब्रह्माननुविधायित्वात् । घटादिवदिति दिङ्मात्रमुक्तम् । एवमन्यदप्यूह्यम् । एवञ्च देहेन्द्रियाद्यभिमानित्वं, प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वं वा जीवत्वमिति कार्यलक्षणं, चित्प्रधानभगवदंशत्वञ्च स्वरूपलक्षणं जीवस्य सिद्ध्यति ॥ ६२ ॥

एवं श्रुत्यादिभिस्तदनुसारियुक्तिभिश्च निरस्तेऽपि प्रतिबिम्बवादे पुनरपि श्रुतार्थापत्त्या प्रत्यवतिष्ठन्तं प्रत्याहुः ।

ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्यथानुपपत्त्या तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानुरोधेन बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं युक्तमिति तथात्वं कल्प्यत इत्याशङ्कां तिरस्कुर्वंस्तत्त्वमसीति वाक्यं न महावाक्यमित्याह ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः ॥
न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ॥
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमवयुज्य निरूपितम् ॥ ६३ ॥

तत्त्वमसीति ॥ इदं वाक्यं श्वेतकेतूपाख्याने वर्तते । तत्रोपक्रमे, अपि वा तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं तदोपपद्यते । यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्णज्ञाने तज्ज्ञानं भवति । तदर्थं सदेव सौम्येत्यारभ्य निरूपितम् ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् । जडगतदोषाश्च तत्र परिहृताः । तत् सत्यमिति । पूर्वोत्तरयोर्जड-जीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह । स आत्मेति । एवं जडस्य तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह । तत्त्वमसीति । उपदेशश्चायम् । आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः सम्पूर्णं महावाक्य-मुपदेशः । तत्र यथा, ऐतदात्म्यमित्यत्र न भागत्यागलक्षणा सदंशे तथोत्तरत्रापि चिदंशेऽवगन्तव्यम् । नापि श्वेतकेतुरवतारः । पूर्वं स्तब्धत्वादिदोषकीर्तनात् । विरोधाच्च । अतो ब्रह्मवाक्यत्वात् तदेकदेशस्तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं न बोधयति । वाक्यभेद-प्रसङ्गादुपक्रमविरोधाच्च । केचिदष्टपदानि महावाक्यमित्याहुः । तदपि तथा । अतत्त्वमसीति छेदस्तु न वैदिकानां संमतः । अतो नास्य विद्याजनने शक्तिः । अन्यार्थकीर्तनात् । तदेवाह ॥ ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमिति ॥ अन्वयुज्य ॥ जडजीवौ पृथगुक्त्वा । सर्वं ब्रह्मेति वक्तुं जीवस्य ब्रह्मता निरूपिता । नन्वस्तु वाक्यभेदः । तथा सत्येतावन्मात्रं जीवस्य ब्रह्मतां बोधयति । तच्च साक्षादनुपपन्नं सद् भागत्यागलक्षणया अखण्डमेव वाक्यार्थं बोधयतीतिचेत् । साधु बुद्धिमतां बकबन्धप्रयासो वृत्तः । उपदेशफलमायुष्मतां किं वृत्त-मित्यनुसन्धेयम् । ब्रह्मभावेनाऽधिकधर्माभावात् । देहादिभेद-बोधनेनापि दोषनिराकरणसम्भवाच्च । ततो व्यर्थः प्रकरणभेद-मप्यङ्गीकृत्य महावाक्यत्वेनोपदेशप्रयासः ॥ ६३ ॥

ननु जीवेत्यादि ॥ न महावाक्यमिति ॥ विद्याजनकं हि वाक्यं भगवता महावाक्यत्वेनोच्यते । इदं तु न विद्याजननशक्तमतो न महावाक्यमित्यर्थः । कुतोऽस्याशक्तिरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ इदं वाक्यमित्यादिना ॥ तदिति ॥ एकविज्ञाने सर्वविज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तः ॥ यथेत्यादि ॥ तदर्थमिति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानार्थम् ॥ निरूपितमिति ॥ ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं, कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वेन

भेदानापादकत्वात् कारणानन्यत्वं, दुर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो नानादृष्टान्तैः कार्यज्ञाप्यत्वञ्च निरूपितम् । तथाच प्रतिज्ञातस्य तावताऽपूर्तेः प्रपाठकस्य महावाक्यत्वमुचितं, न त्वेतस्येत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापि तन्निष्कृष्टार्थस्यानेनोक्तेरस्तु महावाक्यत्वं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां वाक्यं विवृण्वन्ति ॥ ऐतदात्म्यमित्यादि ॥ तदात्मकत्वमुक्तमिति ॥ दृष्टान्तवाक्ये जडस्योक्तेऽपि तदात्मकत्वे दार्ढ्यार्थं दार्ष्टान्तिकवाक्ये पुनरप्युक्तमित्यर्थः । ननु जडस्य विनाशित्वादिदर्शनात् कथं तदात्मकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जडगतदोषाश्च तत्र परिहृता इति ॥ जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति षड् भावविकाराः सत्यत्वकथनेन सर्वदा सत्ताबोधनादेतेषां स्वरूपान्तरज्ञापनेन प्रपञ्चे परिहृता इत्यर्थः । तच्च स्वरूपान्तरं सर्वनिर्णये, पूर्वरूपतिरोभाव * इत्यादिना विवेचनीयम् । ननु भवत्वेवं, तथापि सर्वस्यैव तथात्मकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुं वदतीत्याहुः ॥ पूर्वोत्तरयोरिति ॥ स आत्मेति ॥ स परमेश्वर आत्मा सर्वस्य स्वरूपभूतो यथा सुवर्णं शकलकुण्डलादीनाम् । तथाच सर्वस्य तदात्मकत्वात् सर्वं सत्यमितिज्ञापनार्थमिदं मध्ये उक्तमन्यथात्र न वदेदिति भावः ॥ जीवस्याप्याहेति ॥ तदात्मकत्वं जडवदेवाहेत्यर्थः । तथाच यथैतदात्म्यमेतदात्मनो भावस्तथा तत्त्वं तस्य भावस्त्वं भवसि । असीति मध्यमपुरुषेणैव त्वम्पदलाभात् तत्त्वमित्येकं पदम् । तेन जीवस्य तदात्मकतैवांशत्वेन रूपेण बोध्यते । यथा जडस्य तत्कार्यत्वेन रूपेण । पदभेदपक्षेऽपि तथा । नच भागत्यागलक्षणा । धर्मतिरोधानस्य भगवदिच्छया जातत्वादिति । तथाच यदि प्रतिबिम्बत्वमभिप्रेयाद् न त्वमसीत्येव वदेत् । यद्यवच्छिन्नमभिप्रेयात् तदितिपदं न वदेत् । स आत्मा त्वमसीत्येतावतैवार्थसिद्धेः । अतस्तत्त्वपदात् तत्पदाद्वा पूर्वोक्त एवार्थः सदंशवैलक्षण्येन विवक्षित इति भावः । एवं वाक्यार्थमुक्त्वा तत्त्वमसीत्येतावन्मात्रे महावाक्यत्वाभावं बोधयन्ति ॥ उपदेश इत्यादि ॥ अयमिति ॥ पञ्चदशपदात्मकः । सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अत इति ॥ प्रकारान्तरव्याख्याने वैयर्थ्यादिदूषणग्रासेनोक्तार्थस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।

माध्वास्त्वद्वैतश्रुतीनामवतारपरत्वं स्वीकृत्य प्रस्तुतवाक्यं श्वेतकेतोरवतारत्वेन योजयन्ति । तन्मतेऽप्यस्वरसं दर्शयन्ति ॥ नापी-

त्यादि ॥ तत्र हेतुः ॥ स्तब्धत्वादीत्यादि ॥ आदिपदेनानूचानमानित्वमज्ञानं च संगृहीतं ज्ञेयम् । एवं प्रासङ्गिकं परिहृत्य प्रस्तुतं पुनः परिहरन्ति ॥ अत इत्यादि ॥ उक्तयुक्तिभ्योऽस्य सम्पूर्णस्य ब्रह्मवाक्यत्वमित्यर्थः ॥ वाक्यभेदप्रसङ्गादिति ॥ एकांशस्याभेदबोधकत्वमन्यस्य जडब्रह्मणोर्भेदबोधकत्वमित्येवं विभागे साकाङ्क्षत्वाभावेन तत्प्रसङ्गत्वादित्यर्थः । नन्वंशद्वयेऽपि प्रकारभेदेन ब्रह्माभेद एव बोध्यते अतो न वाक्यभेद इत्यत आहुः ॥ उपक्रमविरोधादिति ॥ उपक्रमे, सन्मूला इतिमूलपदेन समवायित्वस्य बोधनमिति तद्विरोधादित्यर्थः ।

शाङ्करभाष्यमतमाहुः ॥ केचिदष्टपदानीति ॥ तत् सत्यमित्यारभ्याष्टेत्यर्थः । दूषयन्ति ॥ तदपि तथेति ॥ पूर्वोक्तदोषग्रासान्न जीवब्रह्मैक्यबोधकमित्यर्थः । माध्वैकदेशिमतं दूषयन्ति ॥ अतत्त्वेत्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ मतान्तरीयव्याख्यानानामनुपपन्नत्वादस्य वाक्यस्याभेदज्ञानजनने शक्तिर्न सम्भवदुक्तिकेत्यर्थः । तर्हि किमर्थमिदमुच्यत इत्याहुः ॥ अन्यार्थेत्यादि ॥

विवृण्वन्ति ॥ तदेवाहेत्यादिना ॥ तथा जीवजडयोः परस्परविलक्षणत्वं बोधयितुं जीवजडौ पृथङ्निर्दिश्य परस्परविलक्षणमपि तदुभयं ब्रह्माभिन्नमिति वक्तुं जीवस्य पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मता निरूपिता । अतस्तद्वाक्यस्य ब्रह्मणः सर्वरूपत्वे पर्यवसानं, न तु जीवब्रह्मैक्यमात्रे, नापि जीवस्य ब्रह्मनियम्यत्वादौ । अतो नैतदनुरोधेनापि प्रतिबिम्बवादसिद्धिरित्यर्थः । वाक्यभेदस्यादूषकत्वाङ्गीकारेण पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ नन्वित्यादि ॥ भागत्यागलक्षणयेति ॥ तत्पदार्थगतसर्वकर्तृत्वादेस्त्वंपदार्थगतदुःखित्वादेश्च त्यागेन तत्त्वंपदार्थयोश्चिद्रूपत्वेनैक्यलक्षणया ॥ अखण्डमिति ॥ संसर्गानवगाहियथार्थज्ञानात्मकम् । तदुक्तम् । संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् * उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता * इति । तदिदं दूषयितुमुपालभन्ते ॥ साध्वित्यादि ॥ किं वृत्तमिति शब्दादपरोक्षं मन्वानानां सर्वापरोक्षज्ञानं फलं प्रतिज्ञानुरोधाद् वाच्यं, ब्रह्मापरोक्षज्ञानं वा वाच्यम् । तस्याभावात् किं वृत्तमित्युपालम्भः । ननु संसार एव दोषरूप इति, तन्निवृत्तिरेव फलमितिचेत् तत्राहुः ॥ देहादीत्यादि ॥ तथाच सांख्यादिस्मृत्यैव गतार्थत्वमित्यर्थः । इष्टापत्तौ दूषणमाहुः ॥ तत इत्यादि ॥ ६३ ॥

तर्हि श्रुतिः कथमुपदिशतीति चेत् तत्राह ।

अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥
तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः ॥ ६४ ॥
विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेशः क्वचित् सत्ययुगे पुमान् ॥
सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिङ्गं तेजोऽप्यलौकिकम् ॥ ६५ ॥
तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रत्स्वप्नवदुद्भवः ॥
अविद्याविद्ययोस्तस्माद् भजनं सर्वथा मतम् ॥ ६६ ॥

अलौकिकं तत्प्रमेयमिति॥ लौकिकं हि लोकयुक्त्यावगम्यते। ब्रह्म तु वैदिकम्। वेदप्रतिपादितार्थबोधो न शब्दसाधारणविधया भवति, किन्त्वन्यत् साधनमस्तीत्याह॥ तपसेति॥ तपः पूर्वाङ्गम्। वेदयुक्तिः सहकारिणी। भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् ॥ ६४ ॥

क्वचिद् देशविशेषे ॥ सत्ययुगे, काले । पश्चाङ्गसम्पत्तौ वाक्यार्थबोधो भवति । अन्यथा, कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युपाख्याने कथमुपदेशमात्रेणैव बोधः । कथमिदानीन्तनानां न बोधः ?। इदानीन्तनानामपि बोध इतिचेत् तत्राह ॥ सर्वज्ञत्वञ्चेति ॥ स्वार्थं सर्वज्ञत्वं लिङ्गम् । परार्थमलौकिकं तेज इति ॥ ६५ ॥

ननु तथापि वाक्यार्थज्ञान एवेश्वरप्रसादादेर्भक्तेश्चोपयोग उक्त इतिचेत् तत्राह ॥ तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिरिति ॥ उपनिषद्भिर्महावाक्यार्थविद्याप्राप्तावपि ब्रह्मभावः सायुज्यं वा न तस्य । दृष्टान्तेन तथाभावस्य कालपरिच्छेदात् । यथा जागरणस्वप्नौ परस्परोपमर्द्देनाविर्भवतस्तिरोभवतश्च, तथैव विद्याऽविद्ये । अतो विद्योपमर्द्देनाविद्या पुनराविर्भविष्यतीति व्यर्थ एव प्रयासः । तस्मात् स्वतन्त्रभक्त्यर्थं सायुज्यार्थं च सर्वथा भजनं मतम् ॥ ६६ ॥

उपदिशतीति ॥ अभेदमुपदिशति । तथाचाभेदोपदेशानुरोधात् तावन्मात्रमेव जीवस्य ब्रह्मतां बोधयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ तत्राहेत्यादि ॥ तादृश्यामाशङ्कायां श्रौतं बोधनप्रकारं वक्तुं लौकिकयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः ॥ नेत्यादि ॥ तथाच लौकिकी त्वदुक्ता युक्तिरप्रयोजिकेत्यर्थः ॥ तपः पूर्वाङ्गमिति ॥ छान्दोग्यतैत्तिरीयादिषु, पञ्चदशाहानि माऽशीः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ वेदयुक्तिरिति ॥ श्वेतकेतूपाख्यानादिगोचरा न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिना निरूपितेत्यर्थः ॥ मुख्यं कारणमिति ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् * इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पुराणमनुसृत्य द्वयमन्यदप्याहुः ॥ क्वचिदित्यादि ॥ सत्ययुगपदं समीचीनकालोपलक्षकमित्याशयेनाहुः ॥ काल इति ॥ एतत्कारणपञ्चकममन्वानं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥ तथाच ब्रह्मोपदिशन्ती श्रुतिर्न केवलयुक्त्योपदिशति, किन्तु श्रुत्यन्तरोक्ताँस्तपआदीनपि संगृह्णाना सती तदुपदिशतीत्यर्थः । किञ्च । मन्दाधिकारी त्वयाऽप्यङ्गीक्रियते । तस्य च मन्दत्वनिर्वाहायैतदन्यतमाऽभावस्तत्र त्वयाऽप्यवश्यमभ्युपेय इति स्वयुक्तिशोधितवाक्यश्रवणमात्रेण न फलसिद्धिरिति भावः ॥ उरुक्लेशपदेनेन्द्रप्रजापतिसंवादादिप्रसिद्धमेकाधिकशतवर्षब्रह्मचर्यादि लक्ष्यत इति ज्ञेयम् ॥ इदानीमित्यादिग्रन्थः स्फुटः ॥ ६५ ॥

उपयोग उक्त इति ॥ तथाचाभेदबुद्धिरूपायां विद्यायामेव शास्त्रपर्यवसानं, न भक्ताविति शङ्कार्थः ॥ तथाभावस्येति ॥ विद्यावत्त्वस्येत्यर्थः । दृष्टान्तं विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति वाक्याज्जन्यभावस्य नश्वरत्वान्नष्टस्य चोत्पत्तिमत्त्वाच्चरमवृत्तिनाशे अविद्योत्पत्तेः सम्भवद्युक्तिकत्वात् । अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यते * इति गौडवार्तिके प्रबोधोत्पत्त्यङ्गीकारात् तन्नाशे अविद्यायाः पुनरुत्थानं शक्यवचनमतस्तन्निवारणाय भजनं सर्वथा मृग्यमित्यर्थः । नच भजनस्यापि जन्यत्वाद् दोषतादावस्थ्यं शङ्क्यम् । मायामेतां तरन्ति ते * इत्यनेन कारणनिवृत्तिबोधनात् । अत एव मायाया अपि न पुनरुत्थानमतो न शङ्कालेश इति दिक् । एवं, नमनोपलक्षिताया भक्तेरावश्यकत्वं प्रकारान्तरेणापि दृढी-

कृतम् । एवं चित्प्रकरणे जीवस्वरूपविचारेणापि भजनं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ६६ ॥

अतः परं भजनीयस्वरूपविचारेण तद् वक्तुं ब्रह्मप्रकरणमारभन्ते ।

एवं जीवप्रकरणं समाप्य ब्रह्मप्रकरणमाह ।

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ॥
सर्वशक्तिं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥
सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ॥ ६७ ॥

सच्चिदानन्दरूपमिति॥ ब्रह्मेति धर्मिनिर्देशः परब्रह्मवाचकः। ब्रह्मपदार्थमाह ॥ व्यापकमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन । अविनाशी वा रे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतेस्तदव्ययम् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः सर्वशक्ति । निर्द्धर्मकत्वे सर्वेषामनुपास्योऽप्राप्योऽफलश्च स्यात।अत एव स्वतन्त्रः । यो हि निरवधिज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः स स्वतन्त्रो भवति । चकारात्, सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इति श्रुतेः सर्वं वशे समानयति । गुणवर्जितं प्राकृतगुणरहितम् । एवं षड् धर्मा निरूपिताः । तत्र व्यापकत्वं नाम देशाद्यपरिच्छिन्नत्वम् । तद् वस्तुपरिच्छेदे नोपपद्यत इति त्रितयपरिच्छेदाभावायाह ॥ सजातीयेति ॥ सजातीया जीवा, विजातीया जडाः, स्वगता अन्तर्यामिणः । त्रिष्वपि भगवाननुस्यूतस्त्रिरूपश्च भवतीति तैर्निरूपितं द्वैतं भेदस्तद्वर्जितम् । अत्र बुद्धिरवतारेष्विव कर्तव्या ॥ ६७ ॥

एवमिति ॥ सच्चिदानन्दरूपमिति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति च श्रौताल्लक्षणादित्यर्थः । तेन सच्चिदानन्दातिरिक्तपदार्थाभावाद् ब्रह्माद्वैतं फलिष्यतीति सर्वश्रुतिसमन्व-

याय पूर्वमेव स्वरूपलक्षणमुक्तम् । मूले, तुशब्देनैतदाभासेन च प्रकरणव्यवच्छेदाच्छारीरमात्रतापि व्युदस्ता । तदेव स्फुटमाहुः ॥ ब्रह्मेत्यादिना ॥ तादृश एव शारीरोऽस्तु, अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमय इत्यादिश्रुतेरित्याशङ्कायां शारीराद् वैधर्म्यं वदन्ति ॥ ब्रह्मपदार्थमाहेत्यादि ॥ तथाच जीवाणुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तद्विरुद्धेन व्यापकत्वेन वक्ष्यमाणधर्मान्तरैश्च शारीरमात्ररूपो नेत्यर्थः । एवञ्च स्वरूपलक्षणादपि भेदः । ब्रह्म हि प्रकटसच्चिदानन्दम् । शारीरस्तु तिरोहितानन्दः । एवं तिरोहितचिदानन्दाज्जडादपि ज्ञेयः ॥ गुणोपसंहारन्यायेनेति ॥ उपसंहारो नियमनं, तेषु तेषु वाक्येषूक्तानां गुणानामेकस्मिन् ब्रह्मणि नियमनं, सङ्कोच इति यावत् स गुणोपसंहार इति तेन न्यायेनेत्यर्थः । अयं न्यायः साधनाध्यायतृतीयपादे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे सिद्ध्यति । तत्र हि वेदान्तवाक्येषु परस्परविरुद्धनानाधर्मप्रतिपादनाद् ब्रह्मानेकत्वप्राप्तावुपासनावाक्यानां यथाकथञ्चिद् ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे पूर्वमन्यथाज्ञानजनकत्वेन ब्रह्मविघातवहानिप्रसङ्गाद्, योऽन्यथा सन्तमिति श्रुतावन्यथाज्ञानस्य पापजनकत्वेनोपासनाभिश्चित्तशुद्ध्यभावप्रसङ्गाच्च सर्ववेदान्तगोचरत्वमेकस्य ब्रह्मणः प्रतिज्ञाय सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारो विचारितः । सर्वेऽपि धर्मा एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सन्तीति । तथाच तेन न्यायेन, बृहत्त्वाद्, बृंहणत्वाच्च ब्रह्म इत्यभिधीयते * बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादिश्रुत्यन्तरादलौकिकसर्वगुणयुक्तमित्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ अविनाशीत्यादिना ॥ व्यापकपदस्यैश्वर्यबोधकत्वमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । वीर्यबोधनायाहुः ॥ अविनाशीत्यादि ॥ अनुच्छित्तिधर्मेति ॥ न उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयस्तादृशा धर्मा यस्यासौ तथा । न तूच्छित्तिधर्मणो भिन्न इत्यर्थो युक्तः । अविनाशिपदेनैव सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । नाप्यनुच्छित्तिलक्षणधर्मवानित्यपि । उक्तदोषात् । एकदेश्यभिमतसर्वधर्मराहित्यासिद्धेश्च । श्रौतत्वादिना तन्मात्रानुज्ञायामन्यत्रापि तौल्याच्च । अतः पूर्वोक्त एवार्थः । वीर्यस्थानापन्नधर्मपक्षेऽप्ययमेवार्थः । नचेयं श्रुतिरात्मनस्तु कामायेत्याद्युपक्रमानुरोधाज्जीवप्रकरणस्थेति तद्धर्मनित्यतामेव गमयिष्यतीति वाच्यम् । तल्लिङ्गाधिकरणे सन्दिग्धप्रकरणगतस्याप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरताया लिङ्गबलेन व्यवस्थापितत्वादिहाप्युपसंहारे, एतावदरे

खल्वमृतत्वमित्यमृतत्वलक्षणब्रह्मलिङ्गेन ब्रह्मपरत्वस्यैव सिद्धेः । लिङ्गसन्देहेऽपि, जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे जीवस्य ब्रह्माश्रितत्वेन ब्रह्मधर्मवत्तायाः स्थापितत्वेन सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वाय च ब्रह्मपरत्वस्यैव मन्तव्यत्वाच्च । तथोक्तं तल्लिङ्गाधिकरणभाष्ये, यावन्मुख्यपरत्वं सम्भवति तावन्न कस्यापि वेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादेति । अतो न चोद्यावसरः । यशो बोधयन्ति ॥ य इत्यादि ॥ नन्वेवंरूपता न ब्रह्मणि सम्भवति, निर्द्धर्मकत्वादितिचेत् तत्राहुः ॥ निर्द्धर्मकेत्यादि ॥ अनुपास्य इति॥ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्त इत्यादिषूपासनावाक्येषु, तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप इत्यादिधर्मोपदेशपूर्वकमेव ता उच्यन्त इति धर्माभावेऽनुपास्यत्वे समन्वयाध्यायोऽपि विरुद्ध्येतेति भावः ॥ अप्राप्य इति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ प्राप्यत्वमुक्त्वा तद्व्याख्यानभूतायाम् ऋचि, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेत्यत्र सार्वज्ञ्यमुक्तम् । धर्माभावे चेयमपि विरुद्ध्येतेति भावः ॥ अफल इति ॥ न विद्यते फलं यस्मादित्यफलः । तथा सति, सर्वस्येशान इति श्रुतिः, फलमत उपपत्तेरितिन्यायश्च विरुद्ध्येतेति भावः ॥ अत एवेति ॥ उक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । ततुपपादयन्ति ॥ यो हीत्यादिना॥ अत्र, निरवधीत्यादिना ब्रह्मणः कर्तृत्वं लक्षणमपि बोधितं ज्ञेयम् । किञ्च, तमेव भान्तमनुभातीति श्रुतेः स्वरूपेणैव सर्वावभासकत्वात्, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वं * इतिवाक्यात् सर्वधीवृत्तिभिरपि सकलज्ञानाच्च सर्वज्ञत्वं द्विगुणीकृत्य ज्ञेयम् । तथाचार्थादेव स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति भावः । एवं स्वतन्त्रसर्वज्ञपदाभ्यां श्रीज्ञानं चोक्तम् । श्रुतिस्तु मुण्डकस्था । क्वचित्तु सर्वविदिति पाठः । तथा सति, परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते * इति श्वेताश्वतरश्रुत्या प्रस्तुतार्थसिद्धिरिति चोद्यानवकाश एव। स्वातन्त्र्यं श्रुत्यापि साधयन्ति॥ चकारादित्यादिना ॥ वैराग्यमाहुः ॥ प्राकृतेत्यादि ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा * कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च * इति श्रुतौ देवत्वाद्युक्तिपूर्वकं निर्गुणत्वस्योक्तत्वेन नैसर्गिकभिन्नानामेव पारिशेष्यान्निषेधः प्राप्नोतीति तादृशगुणासङ्गाद्विरागीत्यर्थः । एवमारम्भश्लोकोक्तं लोकवेदप्रसिद्धत्वं भगवत्त्वञ्च निरूप्यैश्वर्यज्ञापनाय व्यापकपदतात्पर्यमा-

हुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ आदिपदेन कालवस्तुनोः सङ्ग्रहः । तेन सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं वा तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा लक्षणमिह नाभिप्रेतमिति भावः ॥ तदिति ॥ उक्तविधं व्यापकत्वम् ॥ त्रितयेति ॥ जीवजडान्तर्यामीत्यर्थः । जीवानां सजातीयत्वं तु, यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा * इति मुण्डकश्रुतौ सरूपपदाच्चेतनत्वनित्यत्वादिना सारूप्यात् । जडानां विजातीयत्वं च जडत्वानित्यत्वादिना । अन्तर्यामिणां स्वगतत्वञ्च प्रकटसच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परिच्छिन्नत्वप्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिना ज्ञेयम् । सजातीयद्वैतं च खण्डमुण्डगोव्यक्त्योरिव, विजातीयद्वैतञ्च घटपटयोरिव, स्वगतद्वैतञ्च तरुकुसुमयोरिव ज्ञेयम् । कुसुमेषु तरोरनुसीवनेऽपि कुसुमरूपत्वाभावात् । सच्चिदानन्दरूपे भगवति त्रितयनिरूपितद्वैतराहित्यं तु, चिद्रूपेण जीवे, सद्रूपेण जडे, प्रकटानन्दरूपेणान्तर्यामिणीत्येवं त्रिष्वप्यनुस्यूतत्वात्, कार्यदशायाञ्च, आत्मा वा इदꣳ सर्वं, पुरुष एवेदꣳ सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमिति, अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति, यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिभिस्तदनुसारिभिर्न्यायैर्बोधितात् त्रिरूपत्वाच्च ज्ञेयम् । एवं व्यापकपदोक्तमैश्वर्यं बोधितम् । तेन फलितमुपदिशन्ति ॥ अत्रेत्यादि ॥ मतान्तरचोद्यं त्वग्रे निरसनीयम् । एवञ्च, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति, न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते * इत्यादिश्रुतयः समर्थिता ज्ञेयाः ॥ ६७ ॥

एवं भगवत्त्वमुपपाद्य तन्त्रोक्तान् गुणानाह ।

सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥
सर्वाधारं वश्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ॥
प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥ ६८ ॥

सत्यादिगुणसाहस्रैरिति ॥ सत्यं शौचं दया क्षान्तिरित्यादि-

श्लोके सत्यादयो गुणा निरूपिताः । ते चौत्पत्तिकाः । सदा सृष्टिप्रलयादावपि । पुनः श्रुत्युक्तान् गुणानुपसंहरति पूर्वोक्तानां वैदिकत्वाय ॥ सर्वाधारमिति ॥ सेतुर्विधरणमिति श्रुतेः । गीतायां मायासम्बन्धस्योक्तत्वान्मायाधीनो भवेदित्याशङ्क्याह ॥ वश्यमायमिति ॥ साकारतामाह ॥ आनन्दाकारमिति ॥ उत्तमम्, अक्षरादपि । यद्यपि कारणधर्मा एव कार्ये भवन्ति, तथापि कार्यगतत्वेनान्यथा प्रतीतिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ प्रापञ्चिकपदार्थानामिति ॥ ६८ ॥

एवं श्रौतं प्रमेयं क्रोडीकृत्य वैष्णवतन्त्रस्यापि यदंशे अविरोधः स्फुटस्तमंशं संग्रहीतुमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ सत्यं शौचमिति॥ प्रथमस्कन्धे पद्यानि धरित्र्या धर्मं प्रत्युक्तानि । सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् * शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् * ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः * स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च * प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः * गाम्भीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः * एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः * प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियन्ति स्म कर्हिचिद् * इति । सत्यं यथार्थभाषणं, शौचं शुद्धत्वं, दया परदुःखासहनं, क्षान्तिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंयमनं, त्यागोऽर्थिषु मुक्तहस्तता, सन्तोषोऽलंबुद्धिः, आर्जवम् अवक्रता, शमो मनोनैश्चल्यं, दमो बाह्येन्द्रियनैश्चल्यं, तपः स्वधर्मः, साम्यम् अरिमित्राद्यभावः, तितिक्षा परापराधसहनम्, उपरतिर्लाभप्राप्तावौदासीन्यं, श्रुतं शास्त्रविचारः, ज्ञानम् आत्मविषयं, विरक्तिर्वितृष्णता, ऐश्वर्यं नियन्तृत्वं, शौर्यं संग्रामोत्साहः, तेजः प्रभावः, बलं दक्षत्वं, स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसन्धानं, स्वातन्त्र्यम् अपराधीनता, कौशलं क्रियानिपुणता, कान्तिः सौन्दर्यं, धैर्यम् अव्याकुलता, मार्दवं चित्ताऽकाठिन्यं, प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः, प्रश्रयो विनयः, शीलं सुस्वभावः, सहओजोबलानि मनइन्द्रियशरीराणां पाटवानि, भगो भोगास्पदत्वं, गाम्भीर्यम् अक्षोभ्यत्वं, स्थैर्यम्

अचाञ्चल्यम्, आस्तिक्यं श्रद्धा, कीर्तिर्यशः सम्यक्त्वेन रूपेण वर्णनयोग्यं गुणक्रियादिपौष्कल्यमित्यर्थः । मानः पूज्यत्वम्, अनहङ्कृतिर्गर्वाभावः । अन्ये ब्रह्मण्यत्वभक्तवत्सलत्वादयः ॥ औत्पत्तिका इति ॥ अवतारेऽपि सहैवाविर्भूता, न तु जन्या इत्यर्थः । एतेन कृष्णत्वमपि प्रकाशितम् । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति ॥ सदेत्यादिना ॥ सेतुर्विधरण इति श्रुतिर्बृहदारण्यके, स यन्नायं शारीर इति ब्राह्मणसमाम्नावस्ति । स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च, स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्, एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति । एतस्य सर्वाधारत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वञ्च दहराधिकरणे, धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेरिति सूत्रे प्रपञ्चितम् ।

एवं धर्मान्निश्चित्य, नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः * दैवी ह्येषा गुणमयी मम मायेति * गीतावाक्यात् किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ गीतायामित्यादि ॥ तथाच, न हि सम्बन्धमात्रेण तथात्वं शक्यवचनम् । न हि पाशी पाशाधीनो भवति । न वा मेघावृतः सूर्यो मेघाधीनो वति । पर्जन्यस्य सूर्यानतिरिक्तत्वात् । याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीत्यत्र तथा निश्चयात् । एवं मायाया अपि भगवद्रूपत्वात् तदधीनत्वमेव, न तु भगवतो मायाधीनत्वमित्यर्थः । मायाया भगवद्रूपत्वं त्वेकादशे, तन्मायाफलरूपेण * इत्यत्रोक्तम् । शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च तथा । एवं पारतन्त्र्ये परिहृतेऽपि सम्बन्धस्याङ्गीकृतत्वान्मायिकाकारशङ्का स्यात् तद्वारणाय, विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुत्युक्ताकारस्वरूपं निश्चेतुमाहुः ॥ साकारतामाहेति ॥

आनन्दाकारमिति ॥ छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे भूम्नः सुखरूपत्वं निश्चित्य तदुत्तरमेव दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे च, एष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति वाक्ये शोकजिघत्सापिपासानां शारीरधर्मत्वेन प्रसिद्धानां निषेधेन तद्रहितशरीरसिद्धेर्मुण्डके च, आनन्दरूपममृतं सद्विभातीति, नृसिंहोत्तरतापनीये चानन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्र इति कथनादप्यानन्दाकारस्यैव सिद्धेरिति तथेत्यर्थः ॥ उत्तममिति ॥ स उत्तमः पुरुष इति छन्दोगश्रुतेः,

अक्षरादपि चोत्तम * इति गीतायाश्चेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं कृष्णत्वं दृढीकृतम् ॥

ननु पूर्वं त्रितयपरिच्छेदरहितत्वं ब्रह्मणि साधितं, तथा सति जगतो ब्रह्माभिन्नत्वं सिद्धम् । तेन प्रापञ्चिका जडत्वादयोऽपि ब्रह्मणि प्रसज्ज्येरन्नित्याशङ्कां हृदि कृत्वा आहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ समादधते ॥ तथापीति ॥ अन्यथा प्रतीतेरिति ॥ क्रीडेच्छया आत्मानन्दे तिरोधापिते धर्मा अनेजत्त्वादयो जडत्वादिरूपेण प्रतीयन्त इति कारणरूपे जडत्वादिरूपेण तान् व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इदमेव च, दृश्यते त्वित्यधिकरणे साधितम् ॥ ६८ ॥

रूपनामविभेदेन यो जगदिति पूर्वोक्तं निगमयितुं समन्वयेक्षत्यधिकरणाभ्यां सिद्धमर्थमाहुः ।

एवं स्वधर्मरूपधर्मानुक्त्वा कार्यमाह ।

जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ॥
कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित्सुखम् ॥ ६९ ॥

जगतः समवायि स्यादिति ॥ सर्वस्यापि जगतः कार्यरूपस्य च ब्रह्मैव समवायिकारणम् । एतस्मिन्नेवोतप्रोतं गार्गीब्राह्मणे प्रसिद्धम् । तदेव निमित्तकारणम् । चकारात् कर्तृ च । तस्य प्रपञ्चनिर्माणे हेतुमाह ॥ कदाचिद् रमते इति ॥ यदा स्वस्मिन् रमते तदा प्रपञ्चमुपसंहरति । यदा प्रपञ्चे रमते तदा प्रपञ्चं विस्तारयति । प्रपञ्चभावो भगवत्येव लीनः प्रकटीभवतीत्यर्थः॥६९॥

जगत इत्यादिना ॥ गार्गीब्राह्मण इति ॥ स होवाच यदूर्ध्वं दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याक्षते कस्मिन्नेतदोतं च प्रोतं चेति प्रश्ने गार्ग्या कृते, तदनूद्य, आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्युत्तरे, कस्मिन् वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति पुनः प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना अक्षरस्वरूपमुक्त्वा प्रशासितृत्वादिकं चोक्त्वा, एतद्वै तदक्षरं गार्गि !

यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेतिरूपे इत्यर्थः । ओतप्रोतता च तन्तुपटन्यायेन समवायितां गमयति । तेन स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वं सिद्ध्यति । समवायश्च तादात्म्यमेव, न तु पदार्थान्तरम् । तदुपपादितं भाष्ये । एवञ्च, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादित्यादिसूत्राणि सविषयवाक्यान्यप्यत्र प्रमाणत्वेन ज्ञेयानि ।

निमित्तत्वञ्च, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिषु । कर्तृत्वं च, स आत्मानং स्वयमकुरुत, स विश्वकृद् विश्वविदात्मयोनिरित्यादिषु प्रसिद्धम् । तेनाऽभिन्ननिमित्तोपादानवादः, कर्तृत्वं च सिद्धान्तेऽङ्गीकृतम् । तत्रेयमाशङ्कोत्तिष्ठते । कर्तृत्वं हि कार्योत्पादनात् । कार्यञ्च जगत् किं प्रकृतिवत् परार्थं भगवान्निर्मिमीते ? स्वार्थं वा ? । नाद्यः । उक्तविधस्येश्वरस्य परार्थमेतावत् प्रयासे प्रयोजनाभावात् पाचकवदनीश्वरतापादकत्वाच्च । न द्वितीयः । आत्मकामत्वात्मारामत्वादिश्रुतिविरोधाद्, ब्रह्मण्यसम्भावितत्वात् । अतो जीवस्यापि निमित्तत्वं वाच्यमेवेत्याशङ्कामपाकर्तुमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ हेतुमिति ॥ उदाऽप्लुतमित्यादिवाक्यात्, तस्मादेकाकी न रमत इति श्रुतेश्च क्रीडेच्छारूपं प्रयोजकमित्यर्थः । यत्तु गौडवार्तिके, भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे * इत्येवं प्रयोजनं विकल्प्य, देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा * इति सिद्धान्त उक्तः । तत्रापि क्रीडाकरणमेव स्वभावो वक्तव्यः । अन्यथा, स द्वितीयमैच्छदिति, क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते* इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां विरोधप्रसक्तेः । नचाप्तकामश्रुतिविरोधः । विरुद्धधर्माश्रयत्वेन तदभावात् । स्पृहाया अभिध्यारूपत्वेन लौकिकतुल्यस्पृहाया अभावाच्च । सृष्टेरपि लीलात्वेन, लोकवत्तु लीलाकैवल्यमितिं सूत्रे तस्या भगवदभिन्नत्वस्य सूत्रकृतैवाङ्गीकरणाच्च ।

यत्तु परमार्थचिन्तकानां सृष्टौ नादर इति शङ्कराचार्यैरुक्तम् । तदापातरम्यमेव । शुकादीनां तत्रादरदर्शनात् । श्रीभागवते तदुक्तिभिरेव तथा निर्णयात् । अतः क्रीडेच्छायाः प्रयोजकत्वं युक्तमेव ॥ यदेत्यादि ॥ एतेन, रूपनामविभेदेन यः क्रीडतीत्येतदुपपादितम् । अग्रेऽपीदमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ६९ ॥

नन्वत्र सत्कार्यवादे बोधिते सति भेदवादापत्तिरितिं शङ्कामुत्थाप्य सिद्धान्तेन समादधते ।

कार्यादिभावः कश्चिदन्य इत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपमाह ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा ॥
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥७०॥
यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ॥
शरीरं तं न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ॥ ७१ ॥

यत्र येनेति ॥ सर्वविभक्तीनां प्रकारस्य च भगवानेवार्थः । प्रकृतिपुरुषौ कालश्च स एव ॥ ७० ॥

एवं पूर्वस्थितिमुक्त्वा पश्चात् स्थितिमाह ॥ यः सर्वत्रैवेति ॥ सर्वेष्वेव पदार्थेषु कार्येषु स्वयं तिष्ठँस्तान्यन्तरयति स्वमध्ये स्थापयतीत्यर्थः । तथा स्वयम् आधाराधेयभावं प्राप्नुवन्नपि तन्न स्पृशति । तदज्ञानेन तथा भवतीति चेन्नेत्याह ॥ शरीरमिति ॥ तत् सर्वमेव शरीरत्वेन मन्यते । तस्य च ज्ञापकं भवति सर्वं, तथापि न स्पृशति । तर्हि शरीरमेव भगवन्तमानन्दनिधित्वात् स्पृशेदितिचेत् तत्राह ॥ शरीरं कर्तृ न ब्रह्म वेदेति ॥ इत्थममुना प्रकारेण योऽनुविश्य प्रकाशते । यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिश्रुतेः ॥ ७१ ॥

कार्यादीत्यादि ॥ आदिपदेनाधारत्वकारणत्वादिकं ज्ञेयम् । व्याख्येयपद्योक्तः कश्चिदन्यो जन्यत्वाद् ब्रह्मव्यतिरिक्त इत्याशङ्क्य तत्समाधानाय साधनद्वितीयपाद उभयव्यपदेशसूत्रे, प्रकाशाश्रयसूत्रे च सिद्धमखण्डब्रह्मवादस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यत्र येनेति ॥ इदं वाक्यं दशमस्कन्धीयद्व्यशीतितमाध्यायेऽस्ति ॥ यथेत्यस्य विवरणं, प्रकारस्येति ॥ प्रधानपुरुषेश्वर इत्यस्य विवरणं, प्रकृतिपुरुषौ कालश्चेति ॥ तेनैवं श्रुतिस्मृतिन्यायैः प्रमितत्वात् सर्वं ब्रह्मैव केवलमिति न भेदगन्ध इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्विदमिदानीन्तनव्यवहारविरुद्धत्वात् कथमभ्युपगन्तुं शक्यते । नच स्मृत्यैति वाच्यम् । प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वात् ।

अत उपचार एव तत्रोचितः । तस्मान्नाऽयं वादः साधीयानित्याशङ्कामपाकुर्वन्त आहुः ॥ एवमित्यादि ॥ पूर्वस्थितिमिति ॥ सृष्टचनारम्भकालीनस्थितिम् ॥ पश्चात् स्थितिमिति ॥ सृष्टिकालीनस्थितिम् । सृष्टिश्च स्वस्य सर्वात्मकत्वं तिरोधाप्य अनामरूपस्य, बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छया नामरूपात्मकत्वेनाविर्भावः । तथाऽऽविर्भूय तत्तद्रूपे तत्तन्नामनियमनं वा । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः * नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते * इति श्रुतेः ॥ कार्येष्विति ॥ द्वा सुपर्णाश्रुतेरित्यर्थः ॥ न स्पृशतीति ॥ अगन्धमस्पर्शमरूपमव्ययम् * इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । ये हि संस्पर्शजा भोगा * इत्यादौ संयोगस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वादत्र तस्यापि सङ्ग्रहः । संयोगस्य तथात्वं च द्वितीयस्कन्धे, वस्तुनो लघुकाठिन्यमित्यस्य सुबोधिन्यां व्युत्पादितम् ॥ शरीरमिति ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणादित्यर्थः ॥ अनुविश्येति ॥ तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति श्रुतेः ॥ प्रकाशत इति ॥ अभिचाकशीति, तमेव भान्तमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ इत्यादिश्रुतेरित्यत्रादिपदेनैवंविधा अन्या अपि सङ्गृहीता ज्ञेयाः । तथाच सृष्टिकाले भगवतश्चिदचिद्वस्तुशरीरत्वेनान्तर्यामितया स्थितिरित्यर्थः । एतेन विशिष्टाद्वैतवादोऽप्येकदेश इति ज्ञापितम् ॥ ७१ ॥

अतः परं बाह्यादिमतीयामाशङ्कामुत्थाप्य परिहरन्ति ।

श्रुत्यादिभेदेषु नानाप्रकारेण प्रतिपादितत्वादन्योऽन्यविरोधान्न किञ्चित् प्रमाणं ब्रह्मणि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।

सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ॥
अनन्तमूर्ति तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥ ७२ ॥
विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥
आविर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ॥
इन्द्रियाणां तु सामर्थ्यादहश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥ ७३ ॥

सर्ववादानवसरमिति ॥ वस्तुतः श्रुतौ नानावाक्यानामेकवा-

क्यता निरूपिता । सर्वभवनसामर्थ्येन, विरुद्धधर्माश्रयत्वात् । नैवं वादिनां वाक्यानि तत्तदंशवाक्यपराणि भवितुमर्हन्ति । तेषां तथाहृदयाभावात् । अतः सर्वे वादाः स्वभ्रान्तिपरिकल्पितत्वेन वस्तुस्पर्शाभावादनवसरपराहता एव । अस्तु वादिनां हृदयं यथा तथा, वाक्यानां सरस्वतीरूपत्वात् कथं नैकवाक्यतेत्याशङ्क्याह ॥ नानावादानुरोधि तदिति ॥ एकैको वादो ब्रह्मण एकैकधर्मप्रतिपादकैकैकवाक्यशेष इति भगवांस्तान् सर्वानेवानुसरति । तत्र, ब्रह्मणि विरुद्धधर्माः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ अनन्तमूर्तीति ॥ अनन्ता मूर्तयो यस्य । ब्रह्म एकं व्यापकं च । तेनानेकत्वमेकत्वं च रूपितम् । एवं गुणविरोधमुक्त्वा क्रियाविरोधमाह ॥ कूटस्थं चलमेव चेति ॥ एवकारः सगुणादिभेदविज्ञापनार्थः । चकारोऽनुक्तविरुद्धधर्मसंग्रहार्थः ॥ ७२ ॥

वाक्येष्विवात्रापि विरोधमाशङ्क्य समाधानार्थं स्पष्टमाह ॥ विरुद्धसर्वधर्माणामिति ॥ ब्रह्मैव हि सर्वाधारम् । यथा भूमिः सहजविरुद्धानामपि मूषकादिजीवानाम् । कारणगतधर्माः पृथिव्यां भासते । विशेषेण लौकिकयुक्तिरत्र नास्ति, तदगम्यत्वादित्याह ॥ युक्त्यगोचरमिति ॥ नन्ववतारेषु भगवत्त्वश्रुतेर्लौकिकप्रमाणविषयत्ववल्लौकिकयुक्तिविषयत्वमपि कुतो नेत्याशङ्क्याह ॥ आविर्भावतिरोभावैरिति ॥ आविर्भावोऽवतारो मत्स्यादिरूपेण प्राकट्यम् । तिरोभावोऽवतारसमाप्तिः । ते च बहुप्रकाराः स्थावरेभ्यो जङ्गमेभ्यः स्वतोऽपि भवन्ति । ते सर्वे प्रकारा मोहका एव । नटवद् बहुरूपत्वात् । अन्यथा लौकिकयुक्तेर्लङ्घनं न स्यात् ।
न हि मत्स्योऽह्ना योजनशतं वर्द्धते । नापि क्षणेन पर्वताकारो भवति वराहः । अतो लौकिकबुद्धिविषयत्वं नट इव ध्वान्तम् । स्वतो न लौकिकयुक्तिगोचरत्वमित्यर्थः । तथापि कृष्णादयः सर्वैर्दृष्टा अपि

तेषु कथं लौकिकप्रमाणाविषयत्वं, तत्राह ॥ इन्द्रियाणां तु सामर्थ्यादिति ॥ चक्षुर्न स्वसामर्थ्येन भगवन्तं विषयीकरोति । किन्तु भगवदिच्छयैव, मां सर्वे पश्यन्त्विसेतद्रूपया तदू दृश्यम् ॥७३॥

श्रुत्यादिभेदेष्वित्यादि ॥ वस्तुत इति ॥ वस्तुस्वभावादित्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः ॥ सर्वभवनेत्यादि ॥ 'न स्थानतोऽपी'त्युभयलिङ्गाधिकरणे सिद्धान्तैकदेशिमताभ्यां प्रकारद्वयेन सर्वश्रुत्यविरोधः प्रदर्शितः । व्यासस्य वेदस्थापनार्थं प्रवृत्तत्वाद् वेदे यथाऽक्षरमात्रस्यापि बाधो न भवति तदर्थमुभयरूपता व्यासपादैरङ्गीकृता । तत्र धर्माणां स्वरूपनिर्वाहार्थं ब्रह्मणः सकाशाद् वैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा श्रुतिबाधः स्यात् । तदङ्गीकारे चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिर्बाध्येतेत्युभयसामञ्जस्यार्थं ब्रह्म निर्द्धर्मकमेव पूर्वं स्वधर्मरूपेण, तदनु क्रियादिरूपेण वाऽऽविर्भवतीति सर्वभवनसामर्थ्येन विरोधपरिहार एकदेशिमते । एतदेव, पूर्ववद्वा, विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रद्वयेनाचार्येणानुज्ञातम् । सिद्धान्ते तु, उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वादिति सूत्राभ्यां विरुद्धधर्माश्रयत्वाद् विरोधः परिहृतः । तेनात्र प्रकारद्वयमुक्तं ज्ञेयम् । अतः प्रकारभेदेन प्रतिपादनेऽपि सर्वेषामेव प्रामाण्यम् । वादिनः परं तथा न जानन्ति, बाह्यत्वादतस्तदुक्तमेवाप्रमाणमित्यर्थः । नन्वेकैकश्रुत्यनुगतत्वं वादिनामस्तीति कथं सर्ववादानवसरत्वमित्यत आहुः ॥ नैवमित्यादि ॥ यदि तैरन्धहस्तिवद् भगवानेव प्रतिपादितः स्यात्, तर्हि तर्कचरणादौ तान्नाचार्यो दूषयेद्, अतस्तथा तेषां हृदयं नास्तीत्यवसीयते । अतस्तथेति भावः ॥ अनवसरपराहता इति ॥ अनवकाशव्याहता इत्यर्थः । भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः * दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैरिति * द्वितीयवाक्यानुसारेण सरस्वतीहृदयं वक्तुमाहुः ॥ अस्त्वित्यादि ॥ तान् सर्वानेवानुसरतीति ॥ यथोक्तं विद्वन्मण्डनसमाप्तौ, मध्वभाष्यप्रथमाध्यायसमाप्तौ च, महोपनिषदि, एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष ह्येवाभाव एष ह्येवाऽव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । महाकौर्मेऽपि, शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् * तस्माच्छून्यमिति प्रोक्तस्तोदनात् तुच्छमुच्यते * नैव भावयितुं योग्यः केनचित् पुरुषोत्तमः * अतोऽ-

भावं वदन्त्येनं नाऽश्यत्वान्नाश इत्यपि * सर्वेषां तदधीनत्वात् तत्तच्छब्दाभिधेयता * सर्वेषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभिरिति * इत्यन्तेन । अर्थस्तु, शम् अन्यसुखम् ऊनं कुरुते स्वसुखादल्पीकरोतीति शून्यम् । तोदनात् तुद् । छन्नत्वाच्छः । भावयितुम् उत्पादयितुम् । अश्यत इत्यश्यः । न अश्यो नाऽश्यः । अभक्ष्य इति जयतीर्थेन व्याख्यातः । तथाच दुष्टानामदृश्यत्वादिना तथा ताननुसरतीत्यर्थः ॥ अनन्ता मूर्तयो यस्येति ॥ यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तादिति * श्रुतेरित्यर्थः ॥ निरूपितमिति ॥ श्रुत्यैवं निरूपितमित्यर्थः । क्रियाविरोधमिति ॥ तदेजति तन्नैजतीतिश्रुतिप्रतिपादितं तमित्यर्थः ॥ विज्ञापनार्थ इति ॥ विशेषेण ज्ञापनार्थ इत्यर्थः॥७२॥

अत्रापीति ॥ धर्मेष्वपीत्यर्थः ॥ स्पष्टमिति ॥ सर्ववाद्यालयसरपदे यदुक्तं, तदेव बालबोधनाय स्फुटमाहेत्यर्थः । ननु तथापि काचित्तु लौकिकी युक्तिर्बोधनायापेक्षिता, येन मन्दोऽप्यधिकारी परस्मै बोधयितुमीष्ट इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ ब्रह्मैवेत्यादि ॥ तथाच ब्रह्म विरुद्धधर्माश्रयम् । विवक्षितसर्वाधारत्वात् । सहजविरुद्धसर्पमूषकाद्याधारभूमिवत् । परस्परविरुद्धनिष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वाश्रयकर्मवत् । आग्रदाद्याधारबुद्धिवच्चेति लौकिकी युक्तिरित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणः किं वा माहात्म्यमित्यत आहुः ॥ कारणेत्यादि ॥ तर्हि परब्रह्मणस्तादृशत्वे का वा युक्तिरित्याकाङ्क्षायां वस्तुस्वभावेन विरुद्धधर्माधारत्वं समर्थयन्ति ॥ विशेषेणेत्यादि ॥ तथाच नेदं युक्त्यगोचरत्वं दूषणमपि तु भूषणमेवेति भावः । अत एव विश्वतश्चक्षुः, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिना सहस्रशीर्षत्वादिकं भूतभव्यभवद्रूपत्वादिकं चोक्त्वा, एतावानस्य महिमा अतो ज्यायाँश्च पूरुष इति श्रुतिराह । एतावान् महिमा माहात्म्यम् । अतो हेतोर्ज्यायानित्यर्थः । न हि सहस्रशीर्षत्वादिकं लौकिकयुक्तिगम्यम् । अतो यथाश्रुतमेव मन्तव्यमिति शब्दप्रामाण्यवादिना परेणाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा जन्यज्ञानाद्याधारत्वस्यैवात्मनि दृष्टत्वात् परमात्मन्यपि नित्यज्ञानाद्यसिद्धेः । अनुमानैः साधनेऽपि हेतौ प्रतिपक्षोपाध्यापादीनां स्फुरणस्यानिवार्यत्वात् विरुद्धधर्माऽऽश्रयत्वं च कमलवज्ज्ञेयम् । यथा हि कमलं मूले भूयः सदग्रभागेऽणीयस्तिष्ठति तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि भगवति भूयः सत् कार्येषु ह्रसदतिविप्रकृष्टे कार्येऽत्यल्पं भवतीत्युपपादितं द्वितीयसुबोधि-

न्यां पुरुषसूक्ताध्याये। एतेनाद्भुतकर्मण इति समर्थितम्। युक्तिगोचरत्वमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ भगवत्त्वश्रुतेरिति ॥ तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते *, इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते * इत्यादिभिस्तापनीयेषु तथा श्रुतेरित्यर्थः ॥ ते इति ॥ आविर्भावतिरोभावा इत्यर्थः ॥ स्थावरेभ्य इति ॥ यथा स्तम्भान्नृकेसरिणः ॥ जङ्गमेभ्य इति ॥ यथा वामनादेः ॥ स्वत इति ॥ यथा हंसस्य भगवतः ॥ मोहका एव नटवदिति ॥ यथा नटे राजाऽयम्, अश्वोऽयमिति, तथा साधारणो मत्स्योऽयं, वराहोऽयं, मनुष्योऽयमिति तेषां तेषां बुद्धिजनका इत्यर्थः। एतदेवोक्तं प्रथमस्कन्धे सूतेन। यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद् यथा नटः * भूभारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवरम् * इतिं। तथाच, लौकिकयुक्तिगोचरं, लौकिकप्रमाणविषयत्वाद्, घटवदिति साधने; तदविषयं, मोहकत्वान्नटवदिति प्रयोगेण लौकिकयुक्तिगोचरत्वसाधकहेतोः स्वरूपासिद्धत्वान्न तेन युक्तिगोचरत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ मोहकत्वाभावे। युक्तिलङ्घन उदाहरणमाहुः ॥ न हीत्यादि ॥ एवं गोवर्द्धनोद्धरणादिनापि ज्ञातव्यम् ॥ तथापीति ॥ मोहकत्वेऽपि ॥ कथमिति ॥ सार्वजनीनस्य भ्रमस्य वक्तुमशक्यत्वात्। तथाच मोहकत्वेऽपि लौकिकप्रमाणविषयत्वस्य नट एव दृष्टत्वान्नानेन लौकिकप्रमाणाविषयत्वसिद्धिरित्यर्थः। एवं हेतौ पुरःस्फूर्त्या दूषिते, तदुपगम्यं लौकिकप्रमाणागोचरत्वं समर्थयन्ति ॥ चक्षुरित्यादि ॥ तथाचेच्छया स्वावरणं भगवान् दूरीकरोतीति दृश्यते। अतो लौकिकप्रमाणसामर्थ्यकौण्ठ्यात् तद्विषयत्वमभिमानमात्रं, न तु वास्तवमतो लौकिकप्रमाणाविषयत्वं तत्र निर्बाधमित्यर्थः। नचात्राप्रामाणिकत्वं शङ्कनीयम्। यमेवैष इति श्रुतौ तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामित्यत्र तनुपदेन तथा सिद्धत्वात्। एकादशस्कन्धे मौशले, कृष्णेनेच्छाशरीरिणा * इति वाक्यात्। देवादीनां लौकिकविग्रहवतां योगिनां चेच्छयैव तथात्वस्य दृष्टत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

सामर्थ्यकौण्ठ्ये पुनः शङ्कते।

ननु रूपवद् द्रव्यं चाक्षुषमिति महत्त्वादुद्भूतरूपवत्त्वाच्च कुतो न चाक्षुषत्वं ? तत्राह।

आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ॥
तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥ ७५ ॥
चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तत् ॥
उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिबिम्बते ॥ ७६ ॥

आनन्दरूप इति ॥ आनन्दरूपे आनन्द एव ब्रह्मणि रूपस्थानीयः । तत्र शुद्धस्य सत्त्वस्य देवतारूपस्य भगवदिच्छया श्रीभगवदासनत्वेन स्फुरितस्य श्यामत्वात् तस्य प्रतिफलनेनानन्दो नीलमेघवद् भासत इत्यर्थः । यथा स्फटिको जपाकुसुमेन । श्वेतपाषाणेषु प्रविष्टोऽपि स्फटिको जपाकुसुमलौहित्यं गृह्णन् पाषाणेभ्यो वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतिपादयति । तथा ब्रह्मापि जगति पुराणेषु प्रकटीभवत् तच्छ्यामत्वादि गृह्णद् ब्रह्मत्वमपि ख्यापयतीति भावः । सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपतेति गुणावतारवाक्यैर्निर्णीयते ॥ ७५ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह ॥ चतुर्युगेषु च तथेति ॥ कृते शुक्लश्चतुर्बाहुरिति वाक्यात् । अन्यथा नियतं रूपं न स्यात् । तत्रापि हेतुमाह ॥ उपाधीति ॥ उपाधिकालः सत्यादिदेवतारूपः । तस्य रूपं ब्रह्मणि प्रतिबिम्बते । कालविशेषे रूपविशेषस्तदाधारत्वेन ब्रह्मणि स्फुरितो ब्रह्मत्वं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नन्वित्यादि ॥ तथाच देवादिष्विच्छायाश्चक्षुःसहकारित्वं प्रतिबन्धकत्वं च यथायथं दृष्टम् । तथापि लौकिकप्रमाणविषयता तेषु निराबाधा । रूपस्य तेषु सत्त्वाद् । एवमवतारेष्वपीति नेच्छायाः करणत्वम् । अतो रूपराहित्य एवेच्छाकल्पना इष्टं साधयिष्यतीति सा श्रुत्यनुरोधादनवतीर्ण एव कार्या, न तु रूपवत्यवतीर्णेऽपीत्यवतारेषु न लौकिकप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः ।

तत्रावतारस्वरूपं निश्चिन्वन्त एव समादधते ॥ आनन्दरूप इत्यादि ॥ रूपस्थानीय इति ॥ तथाचेच्छयाऽऽनन्द एव तथा भासत इति लौकिकरूपाभावेनेन्द्रियसामर्थ्याद्दृश्यमेव तत् । त्वदभिमता सहकारित्वप्रतिबन्धकत्वकल्पना तु तदा प्राप्तावसरा स्याद् यदि लौकिकं रूपं स्यात् । तत्त्वऽरूपश्रुत्यैव प्रतिषिद्धमतः सा न साधीयसीत्यवताराणामपि न चाक्षुषत्वमिति भावः । ननु सर्वथा रूपाभावे दिगादिवन्न प्रतीयेतैवातो लौकिकं रूपं तत्र वाच्यमेवेत्याकाङ्क्षायां वाक्यान्तरानुरोधादौपाधिकं रूपं तत्राङ्गीकृत्याप्यरूपत्वमेव स्थापयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ देवतारूपस्येति ॥ आभिमानिकरूपस्य ।

अत्रायमर्थः । अवतारो नाम वैकुण्ठस्थानादिहागमनम् । तच्च व्यापकत्वे व्याहतमिति यथा व्यापकात्मवादिमते प्रदेशभेदेनोपाधिद्वारा चोत्क्रान्त्यादिर्व्यवस्थाप्यते, एवं प्रकृतेऽपीच्छया तस्य तस्यासनत्वेन स्फूर्तौ तदागमनाद्यैरवतरणादि । अथवा । अनन्तरूपत्वात् तस्य तस्य रूपस्य तत्तदासनकत्वे तस्य रूपस्यैव तथात्वेनावतरणादि । भगवाँश्च यत्र तिष्ठति तं स्वान्तःस्थापयतीत्यन्तर्यामिब्राह्मणे सिद्धम् । एवं सत्यत्रोभयतयापि तां देवतामन्तरयित्वा अयोगोलकस्थवह्निवदानन्द एव बहिरवस्थित इत्यौपाधिकरूपाङ्गीकारेऽपि रूपमात्रस्यैव चक्षुषा दर्शनं, भगवतस्त्विच्छानन्दाभ्यामेव दर्शनं, न तु लौकिकेन्द्रियसामर्थ्यादित्यवतीर्णोऽपीन्द्रियागोचर एव । मूलरूपधर्माणां तत्रापि सत्त्वादिति । तथाच, युक्तिगोचरं दृश्यत्वाद्, दृश्यं रूपवत्त्वादिति साधने; अदृश्यं रूपरहितत्वादिति प्रतिसाधनसत्त्वात् तस्य हेतोः साध्यसमत्वेन युक्तिगोचरत्वस्य दृश्यत्वस्य च न सिद्धिरिति भावः । किञ्च । लौकिकेऽपि प्रबलतेजसश्चक्षुःप्रतिघातकत्वमेव, न तु विषयत्वम् । अतोऽपि तथा । एतदेवाभिप्रेत्याहुः ॥ श्वेतेत्यादि ॥ व्यापयतीति ॥ स्वस्यातितेजस्वित्वेन व्यापयतीत्यर्थः । गुणानां नियततत्तद्रूपवत्ता कथं निर्णेयेत्यत आहुः ॥ सत्त्वेत्यादि ॥ गुणावतारवाक्यैरिति ॥ विष्णुब्रह्मशिवस्वरूपध्यानबोधकवाक्यैः । शिवस्य नीलकण्ठत्वाच्च श्वेतता । या तु, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् * इति श्रुतौ, सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया बिभर्षि शुक्लं खलु वर्णमात्मनः * सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये * इति

श्रीभागवतादौ च सत्त्वतमसोः श्वेतकृष्णत्वोक्तिः । सा तु कार्यनिर्देशात् क्षुब्धयोरेव, न तु शुद्धयोः। यद्येवं न स्याद् ध्यानवाक्येऽप्येवमेवोच्येतेत्यन्यथानुपपत्त्या ज्ञेयम्। अयमेव च सुबोधिनीस्मारितो वैकुण्ठपक्षः। भूमिपक्षकारिका तु त्रुटितेति भाति । भूमेर्नीलरूपवत्त्वं तु, यत् कृष्णं तदन्नस्येति श्रुत्या, पुरा क्रूरस्येतिश्रुतौ चन्द्रमसि दृश्यमाननैल्यस्याधिदैविकपृथिवीत्वोक्त्या च ज्ञेयम् । एवमेवाप्सु प्राणे चाविर्भावे श्वैत्यं तेजसि लौहित्यं च बोध्यम् ॥ ७५ ॥

प्रसङ्गाद् रूपान्तरेऽप्युपपत्तिं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ उपपत्तीत्यादि ॥ एवं, त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ * द्वापरे भगवान् श्यामः कलावपि तथा शृणु * इत्युक्त्वा, कृष्णवर्णं त्विषा कृष्णमित्यादिवाक्याद् युगान्तरेऽपि रूपान्तरं ज्ञेयम्। दशमस्कन्धे गर्गवाक्ये तु, आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः * शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गत * इति द्वापरे पीतवर्णतोक्ता। सा तु द्वापरदेवतायाः पर्यायभेदेन रूपभेदाज्ज्ञेया। नच कालस्य नीरूपत्वं निरंशत्वं वा शङ्क्यम् । तैत्तिरीयकाणामारुणकेतुकचयनब्राह्मणे उक्तो वेशो वासांसि च । कालावयवानामितः प्रतीच्येष्वित्यनेन सावयवत्वस्य, तत्पूर्वतनानुवाकेष्वृतूनां ध्यातव्यवेशवासःप्रभृतेश्चोक्तत्वात् तत्समानन्यायेन युगेष्वपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । एतद्विनिगमनाय तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि कालावयवा नीरूपाः स्युर्भगवान् वा रूपवान् स्यात् तदा तथा न स्यादित्यर्थः। इदमेव हृदिकृत्याहुः ॥ तत्रापीति ॥ तत्तत्कालिकनियतरूपेऽपीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ कालेत्यादि ॥ कालविशेषगतो रूपविशेषः कालस्यावतीर्णब्रह्माधारत्वेन पूर्वोक्तदर्शनसामग्र्या ब्रह्मणि भासमानोऽवतीर्णस्यापि ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वं समर्थयन् ब्रह्मत्वं सम्पादयतीति भावः ॥ ७६ ॥

एवं सर्वथैवाचाक्षुषत्वे रूपप्रतीतिवदाकारप्रतीतिरप्यौपाधिक्येवापद्येतेति तद्वारणाय मुख्यं पक्षं वक्तुमाहुः।

एवं प्रतिफलत्वेन ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपत्वं च साधयित्वा प्रकारान्तरेण रूपवत्त्वं साधयति ।

अथवा शून्यवद् गाढं व्योमवद् ब्रह्म तादृशम् ॥

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत् परम् ॥७७॥

अथवेति ॥ यथा मेघादिरहिते देशे आकाशे नीलिमा प्रतीयते । चक्षू रूपवद् द्रव्यं गृह्णत् तदभावे दूरं गतं सन्नीलमिव पश्यति, तथाऽन्धकारम् । नैतावता आकाशे अन्धकारे वा रूपमस्ति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव भातीत्यर्थः । अनेनाऽचाक्षुषत्वं ज्ञापितं भवति । पूर्वापेक्षया अयं पक्षो महानिति ज्ञापयितुमाह ॥ नान्यथा दृक् स्पृशेत् परमिति ॥ पराञ्चि खानीतिश्रुतेः । परं चक्षुर्न स्पृशति । अन्यथा परत्वमेव न स्यादिति ।

यद्वा, एवं नीरूपत्वेन निराकारत्वं ब्रह्मण्यायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ उक्तव्याख्यानेऽपि तथा । एवं नीलिमभानोपपत्तावपि पीतवसनादिभानानुपपत्त्यपरिहारादपसिद्धान्तत्वाच्च व्याख्यानान्तरमुच्यते । ब्रह्म तादृशं, यादृशं दृश्यते तादृशमेव तद्वस्त्वित्यर्थः । तत्रानेकरूपत्वेनाब्रह्मत्वमाशङ्क्य निरस्यति दृष्टान्तेन । गाढं घनीभूतं सैन्धवं लवणमिति यावत् । तद्यथाऽन्तर्बहिश्चैकरूपरसं तथा ब्रह्मानेकरूपत्वेन भासमानमपि शुद्धमेवेत्यर्थः । स यथा सैन्धवघन इत्यादिधर्मिग्राहकमानात् तच्चादृगेव मन्तव्यमिति भावः । तर्हि पराञ्चि खानीतिश्रुतेर्दृग्विषयत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ शून्यवद् व्योमवल्लोकदृष्ट्या ब्रह्म न प्रकाशत इति । शून्यगृहादौ वस्त्वभावादेव यथा न किञ्चिद् दृश्यं भवति तथेत्यर्थः । दर्शनं हि द्वेधा । तदर्थं प्राकट्येन साधारण्येच्छया वा । तत्राद्याभाववत्स्वयं दृष्टान्तः । तेषामासुरभावाद् यथोक्तब्रह्मानङ्गीकारात् तादृक् तान् प्रत्यसदेवेति भावः ।

यद्वा ॥ शून्यं तम उच्यते । तेन तद्वद् गृहादि लक्ष्यते । तत्र यथा सदपि वस्तु प्रकाशकाभावान्न भाति, तथेदमनुग्रहाभावात्

तथेत्यर्थः । अनवतारदशायां तथेच्छाभावाद् व्योमवत् तथेत्यर्थः । रूपाभावाद् यथा तदयोग्यं, तथेदमपीति भावः । इच्छा तत्र रूपस्थानीया ज्ञेया । दर्शने हेतुमाह ॥ अन्यथा उक्तवैपरीत्येन तदनुग्रहतदिच्छाभ्यां दृक् परं हरिं स्पृशेदित्यर्थः ।

यद्वा जलेन न शून्या अशून्याः सजलमेघा इति यावत् । तद्वद् व्योमवच्च श्यामं स्वरूपं लोकदृष्ट्या यत् प्रतीयते तद् ब्रह्म, न तूपाधिरौपाधिकं वेत्यर्थः । नन्वत्रोपपत्तिः केत्यत आह ॥ तादृशमिति ॥ तद् वस्त्वेव तथेत्यर्थः । न हि वस्तुस्वरूपमुपपत्ति-मपेक्षत इति भावः । उपपत्तिमप्याह ॥ अन्यथा यदि शुद्धं ब्रह्म न स्यात् तदा अदृग् न विद्यते दृग् ज्ञानं यस्य स तथा पशुपक्षि-वृक्षादिः परं प्रकृतिकालाद्यतीतं न स्पृशेन्न प्राप्नुयादित्यर्थः । अथवा, अन्यथा शत्रुत्वेन ज्ञानं यस्य स पूतनादिः प्रकृत्याद्यतीतं न प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्य तर्करूपत्वादापादकं यदि ब्रह्म न स्यादिति रूपमर्थादेव प्राप्यत इति नोक्तम् ॥ ७७ ॥

एवमित्यादि ॥ ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपवत्त्वं च साधयित्वा, अचा-क्षुषतया ब्रह्मत्वं ब्रह्मणः प्राकृतरूपवत्त्वं च स्फटिकन्यायेनोपपादयि-त्वा प्रकारान्तरेण, आदित्यवर्णमिति, श्यामाच्छबलं प्रपद्ये, शबला-च्छ्यामं प्रपद्ये इति श्रुत्यनुसारिणा प्रकारेण रूपवत्त्वं मूलरूपेणाक्षर एव प्रकटस्य ब्रह्मणः कृष्णस्याप्राकृतरूपवत्त्वं च साधयत्युपपादय-तीत्यर्थः । तं प्रकारमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ इदमुपपादयन्ति ॥ चक्षुरि-त्यादिना ॥ एतावतेति ॥ दर्शनमात्रेण ॥ न रूपमस्तीति ॥ धर्मात्मकं रूपं नास्ति, किन्तु तद्वस्त्वेव तादृशमित्यर्थः ॥ अति गाढमिति ॥ ग-म्भीरमित्यर्थः । गम्भीरत्वञ्चानवगाह्यत्वम् । अग्रे गभीरा नदीत्यादि-प्रयोगदर्शनात् । श्यामाच्छबलमित्यत्र श्यामो गम्भीरो वर्ण इति शङ्कराचार्यैरपि भाष्ये विवरणाच्च ॥ भातीति ॥ वस्तुस्वभावाद् भाति । तथाच, आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति, तस्य हैतस्य पुरुष-स्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथा-

न्यर्चिर्यथा सकृद् विद्युत्ता इत्यादिश्रुतिभिस्तादृशरूपवदपि अक्षरेऽतिदूरे प्रकटत्वेनानवगाह्यत्वाद् भूम्यादिस्थितानां भातीत्यर्थः । यत्र च न गाम्भीर्यप्रकटनं तत्र प्रकारान्तरेणापि दर्शनम् । यथा, बदरपाण्डुवदनो मृदु गण्डम् * इत्यत्रेति बोध्यम् । मूलयोजना तु अथवेति पक्षान्तरे, शून्यवच्छून्यं विषयतारूपं यत्तमस्तद्वद् व्योमवच्च गाढं गम्भीरमनवगाह्यम् । हेतुगर्भं विशेषणम् । अनवगाह्यत्वात् तादृशं ब्रह्म नीलं लोकदृष्ट्या प्रकाशते । वस्तुतस्तु न नीलगुणयुक्तं तत्, किन्तु तद् वस्त्वेव तादृशं स्वसामर्थ्यादेव भातीति भावः । अवतारदशायामपि वैकुण्ठस्थितत्वं, कृष्णद्युमणीति पद्ये द्युमणिपदेनोक्तं, तत्र विवृतं चेत्यवदातम् ॥ पूर्वापेक्षयेति ॥ औपाधिकरूपकल्पनापेक्षया ॥ अयं पक्ष इति ॥ अप्राकृतरूपवत्त्वपक्षः ॥ आहेति ॥ श्रुत्यनुगृहीतं तर्कमाहेत्यर्थः । स तु मूलयोजनायामेव दर्शितः । तेन सूचितं तर्कान्तरमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ प्रयोगस्तु, ब्रह्म यदि गभीरं न स्याल्लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशेत । चक्षुर्यदि ब्रह्म स्पृशेत् पराङ् न स्यात् । यतः पराङ् अतो न स्पृशति । यतो न स्पृशति अतोऽप्राकृतरूपवद्पि ब्रह्म लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशते । यत एवमतो गभीरमिति । एवञ्चैतेन सन्दर्भेणावतारेष्वपि युक्त्यगोचरत्वं न्यायेनापि दृढी कृतम् । अवतारा युक्त्यगोचरा अप्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षा अरूपत्वात् । आकाशवदिति प्रयोगसम्भवात् ।

अत्रैव पदेन या प्रतीतिराचार्यैः संगृहीता तामेव स्फुटीकर्तुं प्रभुचरणाः प्रकारान्तरेण कारिकां व्याकुर्वन्ति ॥ यद्वेत्यादि ॥ एवं नीरूपत्वेनेति ॥ औपाधिकरूपाङ्गीकारेणायातं यन्नीरूपत्वं तेनेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ एवैवारुचिर्व्याख्यानावतारबीजत्वेन ज्ञेयेत्यर्थः । व्याख्येयपक्षे बीजान्तरमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ दृश्यत इति ॥ अनुगृहीतैर्भक्तैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ लवणमिति ॥ लवणमिवेत्यर्थः । श्रुतिश्च, स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वारे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति । एतदेवाभिप्रेत्याहुः ॥ स यथेत्यादि ॥ तथाच यथा सच्चिदानन्दरूपत्व एकरसत्वं न व्याहन्यत एवमिहापीति हृदयम् ॥ तर्हीति ॥ श्रुतिबलेनैव तादृशत्वाङ्गीकारे । आद्यं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ॥ शून्यगृहेत्यादि ॥ तथेत्यर्थ इति ॥ ब्रह्मणि रूपादेरभावाद् ब्रह्माऽप्यदृश्यं भवतीत्यर्थः । तर्हि पूर्वव्याख्यानेऽत्र च

प्रतिज्ञायां दर्शनं कथं स्वीकृतमित्याकाङ्क्षायामुभयसामञ्जस्यायाधिकारिभेदेनोभयं व्यवस्थापयन्ति ॥ दर्शनमित्यादि ॥ साधारण्येच्छयेति ॥ इतरनरादिसाधारण्येन मां पश्यन्त्वितीच्छया । अत्र प्रथमविधायां, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वामिति श्रुतिः प्रमाणम् । द्वितीयस्यां त्ववतीर्णस्य सर्वप्रत्यक्षबोधिकाः स्मृतयः ॥ आद्याभाववत्त्वयं दृष्टान्त इति ॥ यदर्थमनुग्रहेण न प्राकट्यं तेषु, शून्यवदित्ययं दृष्टान्त इत्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति ॥ तेषामित्यादि ॥ तादृक् तत् ॥ यो यादृशं मन्यते तं प्रति तादृगेव ब्रह्मेत्यर्थः । तदुक्तं वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे अक्षिपुरुषमुपक्रम्य, तमेतमग्निरित्युपासत इत्याद्युक्त्वा, विषमिति सर्पाः, सर्प इति सर्पविद, ऊर्गिति देवा, रयिरिति मनुष्या, मायेत्यसुराः, स्वधेति पितरो, देवजन इति देवजनविदो, रूपमिति गन्धर्वा, गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैतान् भूत्वाऽवतीत्यादि । तथाच ये असदिति मन्यन्ते तान् प्रति शून्यवदेवेति रूपाद्यभावात् तद्दृष्ट्या न प्रकाशत इति भावः ।

नान्यथा दृक् स्पृशेत् परमिति ॥ अन्यथा यदि रूपवत् स्याद् दृक् स्पृशेत् । यदि स्पृशेत् परं न स्यादिति । यदि रूपवत् स्यादित्यध्याहारः, स्पृशेदित्यावृत्तिश्च व्याख्यानस्वारस्याज्ज्ञेया । नच ब्रह्मणोऽनवगाह्यत्वे मानाभावः शङ्क्यः । यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद स इति । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् । अन्यदेव तद् विदितादथो अविदितादधीत्यादिश्रुतीनाम् । न हि विरोध उभयं भगवत्यपरिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्य इति श्रीभागवतस्य च मानत्वात् । नच दर्शनाद्यनुरोधात् प्राकृतत्वमेवास्त्विति शङ्क्यम् । दर्शनस्य दृश्यत्वमात्रगमकत्वेन तत्र तद्धेत्वनिश्चायकत्वात् । अनुमानादेरपि तदुपजीवकत्वेन दूरपराहतत्वात् । यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादय * इत्यारभ्य, एवं सर्वे प्राकृताश्च श्रीकृष्णं निर्गुणं विना * इत्यन्तेन ब्रह्मवैवर्तप्रकृतिखण्डीयैकोनपञ्चाशाध्यायस्थहरगौरीसंवादसन्दर्भेण विरोधात् । कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति श्रीभागवतविरोधाच्च । अतः पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धमपि रूपं ब्रह्मात्मकमेव ज्ञातव्यम् । तच्च न प्रत्यक्षम् । दूरत्वेन प्रतिबद्धत्वात् । अतस्तथा भानं वस्तुस्वभावादेवेत्यर्थः ।

नन्वाकाशान्धकारदृष्टान्तेन ब्रह्मणो नीलत्वेन प्रकाशनकथनं न रोचिष्णु । तयोरतादृशत्वात्, प्रतीतेर्भ्रान्तत्वादिति चेत् ।

अत्रैवं जानीहि। अयोग्येषु दिक्कालादिषु सत्स्वप्युपरिदृश्यमाने नीले यावाकाशो दृश्यत इति खव्यवहारप्रत्ययौ, गुहादौ दृश्यमाने नीले च यावन्धकारविषयौ तौ नायोग्यतानिबन्धनौ । तस्या दिगादावपि तौल्यात् । नापि दूरत्वनिबन्धनौ । निकटान्धकारे व्यभिचारात् । नापि सहकारिविरहनिबन्धनौ । व्योम्न्यालोकजसंयोगस्य सत्त्वात् । विभज्य तत्र तत्र तत्तन्निबन्धनभ्रमाभ्युपगमेऽपि ध्रुवादौ व्यभिचारात् । तन्नियामकस्य विषयेऽवश्यं वाच्यत्वेन पारिशेष्यात् स्वरूपस्यैव तथात्वसिद्धिः । नच करणधर्मस्य नियामकत्वमिह शक्यवचनम् । तैजसत्वेन शुक्लभास्वरत्वस्य लौहित्यस्य वा तत्र सत्त्वेन नैल्याभावात् । नापि गोलकधर्मस्य । तत्र श्वैत्यादीनामपि सत्त्वेन तेषामनियामकतानियामकत्वस्याप्यशक्यवचनत्वात् । नीरोगस्य भ्रमिपीतिमादिवदागन्तुकनैल्यस्याप्यशक्यवचनत्वात् । पिङ्गाक्षस्य पीतभानापत्तेश्च । स्मर्यमाणपक्षेऽपि स्मृतिहेतुसंस्कारोद्‌बोधकत्वं नादृष्टस्य । मनस्यात्मनि वा परःसहस्रसंस्कारशयनात् तत्र तन्मात्रोद्‌बोधकतायां नियामकस्य दुर्वचत्वात् । दृष्टापेक्षित्वाददृष्टानां प्रतिनियतत्वेनातौल्याच्च । सर्वेषां प्रत्ययैकरूपताया दुरुपपादत्वाच्च । अत एभ्योऽन्यदेव किञ्चिन्नियामकं वाच्यम् । तथा सति करणस्वभावो वा विषयस्वभावो वाऽवशिष्यते । तत्रापि विचारणे करणस्यान्यत्रापि तौल्येन घटादिरूपप्रमाया दर्शनादुक्तदोषानपाये परिशिष्टो विषयस्वभाव एव प्रत्ययनियामकत्वेन पर्यवस्यति । एवं सिद्धे वस्तुस्वभावे तद्‌बलाज्जायमानाया आकाशमन्धकारं पश्यामीति प्रतीतेर्भ्रान्तत्वकथनं मूर्खवाद एव । किन्त्वाकाशेऽन्धकारे वा नीलं रूपं पश्यामीति प्रतीतेरेव शास्त्रविरुद्धत्वात् तथात्वं निश्चेयम् । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः । रूपं च पृथिव्यादित्रय एव सर्वतन्त्रसम्मतम् । अतस्तदङ्गीकारः सर्वतो विरुद्धः । तमश्च न द्रव्यान्तरं, नापि तेजोऽभावः, किन्तु मायिकं पदार्थान्तरमेवेत्युपपादितं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याम्, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेतेति श्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यैः । तत्रापि रूपराहित्यमेव प्रतिपादितम् । तदपि मयाऽन्धकारवादे प्रपञ्चितम् ।

येऽपि द्रव्यान्तरमातिष्ठन्ते तेऽपि तद्ग्रहणाय तामसं चक्षुः कल्पयन्ति । परं तदपेक्षयापि स्वभावकल्पनमेव श्लाघीयो, लाघवात् । तदेतदुक्तं, नैतावताऽऽकाशेऽन्धकारे वा रूपमस्तीति । एवं सति मां सर्वे लोकदृष्ट्यैव पश्यन्त्विति यदेच्छा, तदा ब्रह्मणो गम्भीरतैव लोकदृष्ट्यनुग्राहिका भवतीति व्योमादिवदेव ब्रह्मणोऽपि लोकदृष्ट्यैव भ्रान्ता अभ्रान्ता च नीलप्रतीतिः । तदेतदुक्तं, तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव भातीत्यर्थ इति ॥ इवपदेन च यत्र गम्भीरता लोकदृष्ट्यनुग्राहिका न भवति, करचरणतलादिप्रदेशेषु, तत्रेच्छया रूपान्तरत्वेन ब्रह्मणः संगृहीता । सर्वेन्द्रियगुणाभासत्वात् । सर्वाणीन्द्रियाणि तद्ग्राह्या गुणाश्च तद्वद् ब्रह्मैवाभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति विद्वन्मण्डने विवरणात् । तेनायस्कान्तसन्निधौ लोहभ्रमणवदियं प्रतीतिरपि प्रमेयबलजन्या प्रमारूपैव । चक्षुःसामर्थ्येन पश्यामि, नीलरूपयुक्तं पश्यामीत्येव परं भ्रमः । तेन पूर्वग्रन्थस्यापि न विरोध इति दिक् ॥ अनेनेति ॥ चक्षुःकौण्ठ्यस्थापनेन ॥ अचाक्षुषत्वमपीत्यपिना प्रतीयमाननीलाभिन्नत्वं संगृहीतम् । तथाच महदुद्भूतरूपवत्त्वेन या व्याप्तिः सा रूपस्य प्राकृतत्ववैशिष्ट्य एव, न तु सामान्येनातो येषां, चक्षुःसामर्थ्येन भगवन्तं पश्यामि, नीलरूपवान् भगवानित्याद्याकारिका बुद्धिस्तान् प्रति मायारूपावृत एव भासत इति भासमानोऽप्यचाक्षुष एवेति भावः । इदञ्च, यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् * इति तृतीयस्कन्ध उद्धवोक्तौ विवृतं सुबोधिन्याम् । बलिना यथा महत् कर्म कार्यते तथा सतोऽनन्तरूपकर्त्र्याः सर्वसामर्थ्यमेकत्र व्यापृतं प्रदर्शनीयमिति तादृशं रूपं निर्मितम् । नानाविधानि रूपाणि जलं स्वच्छतया गृह्णाति । तस्य जलस्योत्कर्षो माया वैकुण्ठस्थितमपि रूपं गृह्णातीति जलभावेऽपि जलोत्कर्ष इत्यनेन । अस्यार्थस्तु यथा कस्यचिद् बलिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य बलेयत्ताजिज्ञासायां तत्परीक्षार्थं तेन महत् कर्म कार्यते । कृते च तस्मिन् कर्मणि तदियत्ता निश्चिता भवति । तथा मायाया प्रतिबिम्बदर्शकत्वरूपं बलं परीक्षितुं भगवता व्यापिवैकुण्ठ एव स्थितेन तादृशं स्वसदृशमेव रूपं प्रतिबिम्बाख्यविषयतारूपं मायायां निर्मितम् । जलोत्कर्षश्च स्वच्छतारूपा मायैव । तत्रातिदूरस्थस्यापि यत् प्रदर्शनसामर्थ्यं मायायां स पदार्थः । मायाया जलभावेऽपि जलरूपत्वे

ऽपि जलोत्कर्ष इति । तेन लौकिकान् प्रति लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोऽप्यचाक्षुष एवेति तदपि स्थापितमेवेत्यर्थः ।

ननु ये असदिति शून्यमिति चाहुस्तेषां बाह्यत्वाद्दर्शनहेतुद्वयाद्याभावोऽदर्शनप्रयोजक आयाति, न तु दर्शनप्रयोजकः केवल आद्याभाव इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ एतेनावतारदशायामपि येषामदर्शनं तत्प्रकार उक्तः । द्वितीयं दृष्टान्तं सपरिकरं व्याकुर्वन्ति ॥ अनवतारेत्यादि ॥ ननु भवत्वेवमदर्शनं, परन्तु दर्शनं कुत इतिं प्रस्तुतं विचार्यमित्यत आहुः ॥ दर्शन इत्यादि ॥ अत्रापि साधारण्येच्छायां पूर्वव्याख्यानोक्तप्रकार एव दर्शने ज्ञेयः । यथोद्योगपर्वणि कौरवाणां, यथा वाऽश्वमेधपर्वण्युत्तङ्कस्य विश्वरूपदर्शने दिव्यचक्षुर्न दत्तम् । लौकिकदृष्टयैव दर्शितम् । तथा यत्रेच्छा तदा तत्र लोकदृष्ट्यापि ब्रह्मैव प्रकाशते । सत्यसङ्कल्पत्वात् । तमेतं पक्षं हृदिकृत्य व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ अदृशामन्यथादृशां च प्राप्तौ । ते नाधीतश्रुतिगणा * इत्यादिका, अहो बकीयं स्तनकालकूटम् * इत्यादिका च स्मृतिः प्रमाणम् । नचात्र श्रुतिविरोधः शङ्क्यः । सकलं परं ब्रह्मैतद् यो ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीति गोपालतापनीयश्रुतेः । शत्रुस्थलेऽपि स्मृतिमूलत्वेन श्रुतेः शक्यकल्पनत्वात् । तमेव विदित्वेत्यत्रैवकाराविरोधस्य, गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोध इत्यधिकरणेऽधिकारिभेदेन व्यवस्थया प्रपञ्चितत्वाच्च । अत एव नानाप्रकारैः सिद्धान्तस्थिरीकरणम् । तस्य तस्याधिकारिणस्तत्तदुपयोगात् । अत एवात्र, यद्वेत्युक्तस्य विकल्पस्य नाष्टदोषदुष्टत्वम् । उदितानुदितहोमवद् व्यवस्थितत्वात् । उत्तमाधिकारिणान्तु सर्वपक्षसमुच्चय एव ज्ञानपौष्कल्यार्थमिष्टः । न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात् सुपुष्कलम् * ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिरित्युक्तन्यायस्यात्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽत्र न कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७७ ॥

आत्मसृष्टौ प्रमाणमाहुः ।

एवं लौकिकत्वदोषं परिहृत्य कर्तृत्वेन वैषम्यनैर्घृण्ये प्राप्ते परिहरति ।

आत्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ॥

पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्बृहत् ॥ ७८ ॥

आत्मसृष्टेरिति ॥ स आत्मानꣳ स्वयमकुरुतेति श्रुतेः । जगति नानाविधान् सृजन्नपि न विषमो भवति । नापि क्रूरं कर्म कुर्वन्नपि निर्घृणो भवति । चकारादन्येऽपि दोषाः परिह्रियन्ते । अत्र मतान्तरमाशङ्क्य परिहरति ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति बादरायणस्तत्कर्मसापेक्षत्वान्न विषम इत्याह । तथा सति कर्म नियतं नियामकं भवेत् । परं तत् कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत् स दोषस्तदवस्थः । अन्यच्चेद् ब्रह्मणस्तत्सापेक्षत्वादसमर्थत्वम् । तद्धेतोरेवास्त्विति न्यायेन कर्मण एव तत्समाधाने ईश्वरकारणता न सम्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च विरुद्ध्येत । नापि लोकवद् दूषणस्थापनं युक्तम् । अत आत्मसृष्टेरियेव हेतुः । सूत्रं तु लोकबुद्ध्यनुसारि । अन्यथा, फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुद्ध्येत ॥ ७८ ॥

स इत्यादि ॥ क्रूरमिति ॥ प्रलयादि ॥ अन्ये दोषाः पलायनाद्यस्वामीश्वरत्वादिप्रदर्शनरूपाः ॥ अत्रेति ॥ वैषम्यादिदोषपरिहारे ॥ मतान्तरमिति ॥ कर्मैव सुखदुःखहेतुरतो नेश्वरोऽङ्गीकार्य इतिरूपमेकम् । तथा जीवादृष्टं वा कर्मजन्यं, प्रलयश्च सर्वेषां भोग्यादृष्टादेर्नाशात् तादृशादृष्टाच्च । ईश्वरस्तु तत्तत्कर्मसापेक्षः सुखदुःखे प्रयच्छति । नोचेद्, विनापि कर्म सुखदुःखे स्याताम् । अतो यादृशं यदृष्टं तादृशं तस्मै प्रयच्छति । तेन न विषमो, नच निर्घृण इतिरूपं चापरम् । तयोः पूर्वमनूद्य परिहरन्ति मूलेन ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ यत् कर्म सुखादिहेतुत्वेन मीमांसकैरुक्तं तन्नियतं जडत्वादन्येन नियमितम् ॥ अयमर्थः । यद्यन्यनियतं न स्यात् तदा पूर्वपूर्वेण तेनैव तत्र तत्र ततस्ततः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तौ विध्यादेः प्रवर्तकत्वादिकं व्याहन्येत । कर्मबोधकतामात्रं परं स्यात् । अतो विधिनिषेधनियत

कर्म त्वयाऽवश्यं वाच्यम् । तथा सति तयोः सर्वसाधारणत्वात् सर्वे एव धार्मिष्ठाः स्युर्न तु विचित्राः । नरकश्च न स्यात् । पिशाचादयश्च न स्युः । अधर्मिदण्डबोधकस्मृतिश्च वृथा स्यात् । तथा सति यद् वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजमिति श्रुतिः कुप्येत । स्मृतिपादश्च जैमिनीयो मुधा स्यात् । अतः कर्मनियामक ईश्वरोऽङ्गीकार्य एवेति । द्वितीयपक्षं सूत्रविरोधं च परिहर्तुं टीकायां सूत्रमनूद्य हेतुं द्रढयन्ति ॥ वैषम्येत्यादिना ॥ मूलस्थनियतपदस्य विवरणं, नियामकमिति ॥ नितरां यतं यमनं यस्मादित्येवं समासादीश्वरनियामकं फलदाने भवेदित्यर्थः । ननु कर्मणो जडत्वेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्समर्पकत्वेन कर्मसापेक्षत्वेऽपि न सामर्थ्यहानिरित्याशङ्कायामाहुः ॥ तद्धेतोरित्यादि ॥ सुखदुःखहेतोः कर्मण एव सकाशात् सुखादिकमस्तु । ईश्वरेण सुखदुःखादिकं किमर्थं देयमित्येवं कर्मण एव हेतोस्तस्याः सुखाद्याप्तेः समाधाने ईश्वरकारणता स्मृत्यनयकाशसूत्रप्रतिपादिता, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा * इत्युक्ता न सम्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च, सुखं दुःखं भवो भावो भयश्चाऽभयमेव च * अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः * भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा * इति, एष उ एव साधु कारयतीत्यादिरूपश्च विरुद्ध्येतेत्यर्थः ॥ नापि लोकवदित्यादि ॥ यथा सांख्यप्रवचने ईश्वरनिराकरण उक्तं, -- यदीश्वरः स्वतन्त्रः कर्ता, कर्मणा विनापि कुर्यात् । अथ कर्मणां सहकारी, तदा सहकारिणो मुख्ये शक्त्यबाधनात् कर्मैव कर्तृ, नेश्वरः । किञ्च स्वार्थे स्रष्टृत्वेऽकामत्वाप्तकामत्वयोर्हानिः । श्रुतिविरोधश्च । परार्थे स्रष्टृत्वे कारुणिकत्वाद् दुःखमयसृष्ट्यनुपपत्तिर्नैर्घृण्यं वा । उभयविधं सृजतीत्यतो वैषम्यं च । तस्य लौकिकेश्वरवत् स्वार्थाङ्गीकारे च तद्वदेवासर्वज्ञत्वं प्राकृतत्वम् । ततश्च पारिभाषिकत्वम् । सर्वत्र निर्माणं प्रति रागस्य व्यापारस्वदर्शनादीश्वरेऽपि रागापत्तिः । तथा सति नित्यमुक्तताहानिरित्यादिकं, नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिरित्यादिचतुर्दशसूत्रैः कपिलेनोक्तम् । तथा नोचितम् । निर्दोषगुणपूर्णस्यैवेश्वरस्य व्यासाभिमतत्वात् । अतस्तथेत्यर्थः । तर्ह्याचार्येण वैषम्येति सूत्रं किमित्युक्तं, तत्राहुः ॥ सूत्रं त्वित्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ कापिलोक्तदोषास्तु, प्रथमाध्यायारम्भ एवेश्वरकर्तृत्वसमवायित्वादिकं ज-

न्माद्यधिकरणे ईक्षत्यधिकरणे चोक्ता, अध्यायसमाप्तौ, प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र पुनरुपसंहृत्य, तदेव, श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादित्यनेन स्मारयता, श्रुतिरेवाऽस्मद्दर्शने प्रधानं, युक्तिरिति, तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे ऋषीणां स्वतन्त्रत्वादेकोक्तयुक्तेरन्येनानङ्गीकाराद् प्रतिष्ठां चोक्ता, श्रुतयश्च, तदैक्षत बहु स्यामितिं, सोऽकामयतेति, स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादयोऽभिन्ननिमित्तोपादानतां कर्तृतां च वदन्तीति तथैवाङ्गीकार्यम् । नोचेत् प्रधानाज्जगज्जायते, असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः कपिलसूत्रधृताभिः स्वमतोपष्टम्भवैयर्थ्यापत्तिः । अतः कपिलेनापि श्रुतिरेवाश्रिता चेत् तद्विरुद्धा तदुक्तिरनादरणीयैवेति, स्वपक्षदोषाच्चेति सूत्रेणोक्ता, ततः, सर्वोपेता च तद्दर्शनादित्यादिभिः सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यन्तैः सूत्रैः सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन सर्वश्रुतिसिद्धत्वे विरुद्धसर्वधर्माधारत्वेन महामाहात्म्यं तस्येति बोधनात् समाहिताः । वैशेषिकादयश्च शिष्टापरिगृहीतत्वादेव निराकृता इति न कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७८ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

नन्वस्तु सापेक्ष एव कर्ता सगुणत्वादित्याशङ्क्याह ।

स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि ॥
गुणाभिमानिनो ये हि तदंशाः सगुणाः स्मृताः ॥
कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुद्ध्यते ॥ ७९ ॥

स एव हि जगत्कर्तेति ॥ यस्तूच्चावचं सृजति स एव जगत्कर्ता । नापि सगुणः । हेतुसिद्ध्यर्थं गुणस्य लक्षणमाह ॥ गुणाभिमानिन इति ॥ गुणैः कृत्वाभिमानिनः । अनेन देहेन्द्रियाभिमानाभावेऽपि गुणाभिमानमात्रेणैव सगुणत्वम् । ते गुणाः सृष्ट्यादिहेतवः । अनधिष्ठिताः पुनर्न कुर्वन्तीति गुणाधिष्ठात्र्यो देवता ब्रह्मादयः सगुणा उच्यन्ते । तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह ॥ तदंशा इति ॥ तत्र प्रमाणं, स्मृता इति ॥ स्मृतिपुराणेषु तथा

प्रसिद्धेरित्यर्थः । भगवाँस्तु सर्वात्मा नियन्ता मूलकर्तेति न सगुणः । बाधकमाह ॥ कर्ता स्वतन्त्र एव स्यादिति ॥ ७९ ॥

नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥ पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुत्यनुरोधादस्त्वित्यर्थः ॥ सगुणत्वादिति ॥ सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते * स्थित्यादये हरिविरञ्चिहरेति संज्ञा * इति श्रीभागवतवाक्यादित्यर्थः । समादधते ॥ स एवेति ॥ एतस्य व्याख्यानं, यस्तूच्चावचं सृजतीति ॥ तुशब्देन जीवादीनामिव परायत्तं कर्तृत्वं वारितम् । कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे प्रतिपादितं कर्तृत्वं जीवस्य, स्वतो वा, प्रकृतेर्वा, ईश्वराद् वेति विकल्पे भगवान् व्यासः, परात्तु तच्छ्रुतेरित्यधिकरणे सिद्धान्तमाह । श्रुतिश्च, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिरूपाऽन्यस्य कर्तृत्वं निषेधति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति, एष उ एव साधु कारयतीत्यादिना ब्रह्मण एव सर्वकर्तृत्वं कारयितृत्वं च वक्ति । ब्रह्मादीनामपि, सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः * विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृग् * इत्यादिवाक्यादस्मदादिवत् परायत्तत्वात् परायत्तमेव कर्तृत्वम् । प्रकृतेरपि जडत्वादेव परायत्तता । कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वमिति वाक्यात् पुरुषस्यापि द्वारतैव । कालस्यापि सर्वे निमिषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुतौ जननोक्त्या, कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् ! यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे * इति स्मृतावुपादानोक्त्या परायत्तत्वमेवेति तादृशमेव कर्तृत्वम् । एवं सर्वेषामेव पराधीनत्वात् कर्तृत्वं परब्रह्मण्येव विश्राम्यति । गुणानामप्युच्चनीचभावे पौर्वापर्ये च हेतोरवश्यं वाच्यत्वे गुणस्वभावस्य हेतुता न वक्तुं शक्या । तथा सति तादृक्स्वभावविशिष्टैर्गुणैरेव सर्वकार्यं सांख्यानामिव सेत्स्यतीत्यनीश्वरवादप्रसक्तिरीक्षत्याद्यधिकरणविरोधश्च । ईक्षत्यादीनां गुणाधीनत्वे चान्योऽन्याश्रयः । यदा रजः संसृज्यते तदा ईक्षते । रजश्च जडसर्जिकां परेक्षामपेक्षत इति । एवं स्थितिप्रलययोरपि द्रष्टव्यम् । वायुवच्चलस्वभावत्वादनारतं सर्गप्रसङ्गश्च । श्रुतिस्मृतिविरोधश्च । तस्मात् सगुणत्वमशक्यवचनमेवेत्येतदुक्तं,

नापि सगुण इति ॥ यदि न सगुण ईश्वरस्तर्हि स्मार्तपौराणः सगुण-व्यवहारः किन्निबन्धन इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ हेतुसिद्ध्यर्थमित्यादि ॥ सगुणव्यवहारहेतोर्ज्ञानार्थम् । भगवति सगुणव्यवहारोऽज्ञानां स-गुणत्वनिबन्धन इति वदन् सगुणलक्षणमाहेत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतु सिद्ध्यर्थमिति नार्थः । स च, सर्वात्मकेत्यादिनाऽनुपदं निरूपयिष्यते । यत्तु सगुणत्वाभावे साध्ये गुणाभिमानित्वाभावादितिहेतुसिद्ध्यर्थं व्यतिरेकदृष्टान्तमाहेत्यर्थ इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । हेतोर्व्यभिचारि-त्वात् । जडस्यापि गुणानभिमानित्वात् । चेतनत्वे सतीत्येवं हेतो-र्विशेषणीयत्वाद्वेति दिक् ।

स्मृतिपुराणेष्विति ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भ-व * इति द्वादशस्कन्धे । एकादशे च, आदावभूच्छतधृती रजसा-ऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः * रुद्रोऽप्ययाय तम-सा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु * इति । एवं मन्वादावपि द्रष्टव्यम् । एवं श्रौतं सौत्रं स्मार्तं पौराणं च प्रमेयं निरूप्योपसंहरन्ति ॥ भगवानित्यादि ॥ सर्वात्मत्वाद् गुणानामपि स एवात्मेति न सगुणः । यदि गुणा भिन्नाः स्युः, इदं सर्वं, यदयमात्मा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुद्ध्येत । सर्वनियन्तृत्वाद् गुणा-त्मत्वेऽपि न गुणाधीनः । यदि गुणा बलीयांसः स्युः, सर्वमिदम-भ्यात्तः, सर्वमिदं प्रशास्ति, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने इत्यादिश्रुतिर्वि-रुद्ध्येत । मूलकर्तृत्वादपि न सगुणः । यदि गुणकर्ता न स्यात्, सर्व-कर्ता, एकमेवाद्वितीयम्, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पित-म् * तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * वाङ्मनोगोचरातीतं द्विधा समभवद् बृहत् * तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते * इत्यादिश्रुतिस्मृतयः पूर्वोक्तन्यायाश्च विरुद्ध्येरन्निति भावः । एवं प्रमाणैर्निर्द्धार्य तर्कान् वक्तुमाहुः ॥ बाधकमाहेत्यादि ॥ तथाच यदि सगुणः स्यात् स्वतन्त्रो न स्यात् । स्वतन्त्रो न स्यात् कर्ता न स्यात् । कर्ता न स्याद् गुणे-षूच्चावचता पौर्वापर्ययोः सम्पत्तिः सकर्तृका न स्यात् । सकर्तृका न स्यात् स्वाभाविकी स्यात् । सा चेत् स्वाभाविकी स्यात् । तथा श्रूयेत । यदि श्रूयेत कपिलेन व्यासेन च स्वस्वदर्शने श्रुतिरुदाह्रियेत । यतो नैवमतो नैवमित्यवंरूपास्ते ज्ञेयाः । तदिदमुक्तं, कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात

सगुणत्वे विरुद्ध्यत इति ॥ ७९ ॥

एवं स्वमतं स्थापयित्वा परमतनिराकरणाय भगवन्तं सगुणं मन्यमानानुपहसति ।

केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थबाधनम् ॥
कृत्वा जगत्कारणतां दूषयन्ति परे हरौ ॥ ८० ॥
अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत् किल कारणम् ॥
स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेति ॥ अतिक्रान्ता विमला प्रज्ञा येभ्यः । तत्र हेतुमाह । श्रौतार्थबाधनमिति ॥ श्रुत्या अभिधया वृत्त्या योऽर्थः प्रतिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः । तत्र, सदेव सोम्येदमग्र आसीद्, आत्मा वा इदमेवाग्र आसीद्, ब्रह्मविदाप्नोति परं, भृगुर्वै वारुणिरित्यादिब्रह्मप्रकरणेषु निःसन्दिग्धेषु ब्रह्मण एव केवलस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादितम् । तत्सामान्यादितरेष्वपि सन्दिग्धेषु व्यासैः सूत्रेषु तथैवार्थो निर्णीतः । तदुभयं बाधित्वा युक्त्याभासं च पुरस्कृत्य ब्रह्मणो जगत्कारणतां दूषयन्ति ॥ परो हरिः पुरुषोत्तमः, परब्रह्मेति यावत् ॥ ८० ॥

तर्हि किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अनाद्यविद्ययेति ॥ अनादिरविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा भावरूपा । तेन बद्धं चैतन्यं तदध्यासादेतादृशं जगत्कारणम् ।
कार्यानुरूपस्यैव कारणस्य युक्तत्वात् । कार्यं तु जगज्जडात्मकं हेयं तुच्छनिष्ठम् । अतः कारणेनापि तथायुक्तेन भाव्यमिति युक्त्याभासः । वस्तुतस्तु, सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति, स आत्मानꣳ स्वयमकुरुतेति, प्रजायेयेत्यादिवाक्यैः स्वतः प्रमाणभूते-

निःसन्दिग्धं प्रतिपाद्यते कार्यरूपस्य जगतो ब्रह्मत्वम् । कुत्सितत्वं न क्वचिदपि ब्रह्मविदां हृदये भासते । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्य पृथग्भान एव तथा प्रतीतेः । अन्यथा बीजादीनां ब्रह्मत्वकथनं मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । तथा सति सर्वसन्मार्गनाशः । तथा वाक्याभासाः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, अनृतापिधानाः, वाचारम्भणं विकारः, मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादयः ।

एतेषां पदार्थप्राया माया वाक्यविरोधेन न वाक्यार्थे सङ्गच्छते । तथाच यथायथं मायाशब्देन क्वचिदिन्द्रियवृत्तिः । क्वचित् प्रथमं कार्यं सूक्ष्मम् । अनृतशब्देन देहेन्द्रियादिकं सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति ब्रह्मण एव देहेन्द्रियादिरूपत्वमात्मरूपत्वं च । न त्वत्र स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते । बाधश्रवणाच्च । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता । मायेत्यसुराः । असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिवाक्यैः । साधकानि च सहस्रशो वाक्यानि सन्ति । स भूतभव्यमिति, हरिरेव जगदित्यादीनि । अतो बाधितोऽप्यविद्यावादः केषाश्चिद् हृदये समाधिरहितानां चित्तदोषेण जगद् दुष्टमिति पश्यतां प्रतिभातीत्याह ॥ किलेति ॥ तन्मते बन्धमोक्षौ निरूपयति ॥ स्वाविद्ययेति ॥ चैतन्यमात्रनिष्ठया जलावरणमलरूपया आत्मानं बहिर्मुखः संसारिणं मन्यते । तस्य च मोक्षः । तेनैव विद्यावत्त्वेनैव कल्पितगुरोरुपदेशवाक्यादिति ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेत्यत्र, श्रुत्येत्यादि ॥ श्रुत्या वेदेन अभिधया मुख्यया वृत्त्या योऽर्थः प्रतिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन उपक्रमोपसंहारयोस्तात्पर्यनिर्णायकत्वेन शक्तिदार्ढ्ये हेतुत्वात् तदनुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः श्रुत्यभिप्रेतोऽर्थ इत्यर्थः । स श्रौतोऽर्थः को वेत्याकाङ्क्षायां शुद्धं ब्रह्मैव जगत्कारणमित्येवंरूपः स इत्याशयेनाहुः ॥ तत्रेत्यादि, निर्णीत इत्यन्तम् ॥ अत्र प्रथमं छान्दोग्यवाक्यम् । तत्र, सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यनेन व्याकृतनामरूपस्य परिदृश्यमानस्य जगत उत्पत्तेः पूर्वम्

अव्याकृतकेवलसदात्मकत्वमवधारयित्वा अग्रपदेन कालस्याप्युक्तत्वात् तस्यापि सत्ता पृथक्तया भविष्यतीतिशङ्काव्युदासाय, एकमेवेत्यनेनान्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकं केवलस्य सत एव स्थितिं प्रदर्श्य, एकशब्दस्य मुख्यार्थकत्वमप्यस्तीति कालापेक्षया मुख्यत्वम् अन्यत्वञ्च सतः सम्भाव्यते इति तन्निरासायाऽद्वितीयपदेनैकशब्दार्थे विविच्यासतः सत्तापादकं वैनाशिकादिमतमनूद्य, कथमसतः सज्जायेतेत्यनेन तदपाकृत्य, तदैक्षतेत्यादिना कैवल्यावगमाच्च शुद्धत्वं, निमित्तोपादानयोरैक्यं च स्फुटति । द्वितीयं त्वैतरेयवाक्यम् । तत्राप्यात्मा वा इत्युपक्रम्यैकस्मादात्मन एवेक्षापूर्वकमम्भआदिक्रमेण लोकलोकपालादिसृष्टिरुक्ता । तेन तत्रापि केवलादात्मन एव सृष्टिः पूर्ववत् फलति । अग्रिमं द्वयं तैत्तिरीयवाक्यम् । तत्र प्रथमे, ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्म प्रकृत्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तस्य लक्षणमुक्त्वा तस्यात्मत्वं वदँस्तत आकाशादिक्रमेण सृष्टिमाह, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति । अग्रे च, सोऽकामयतेति, तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यत्र तच्छब्देन तदेव परामृश्यते । अतोऽत्रापि, सत्यं ज्ञानेतिलक्षणकादेव सृष्टिः फलति, न त्वतो विलक्षणात् । द्वितीये तु भृगुणा, ब्रह्माधीहीत्युक्तो वरुणो, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ब्रह्मलक्षणं, तज्ज्ञानाय तपोरूपं साधनं चोपदिदेश । तेन भृगुरपि तपः कुर्वन् क्रमेणानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति तदनूद्य सैषा भार्गवी वारुणी विद्येति विद्योपसंहृता । अतोऽत्र शबलस्यानुक्तत्वान्निःसन्दिग्धेष्वित्यर्थः ॥ तत्सामान्यादिति ॥ यथा तेषु कारणत्वमुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्तृत्वादिना प्रतिपादितं, तथा वाक्यान्तरेष्वपि प्रतिपादितमिति तत्सामान्याद्, इतरेषु अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीति, कतमा सा देवता प्राण इति होवाचेत्यादिष्वाकाशप्राणादिपदश्रवणात् सन्दिग्धेषु वाक्येषु, व्यासैः सूत्रेष्वाकाशस्तल्लिङ्गाद्, अत एव प्राण इत्यादिषु तथैवार्थो निर्णीतः । लौकिकरूढिरप्रयोजिका । आकाशादिपदानां मुख्यवृत्त्या भगवानेव वाच्यः । व्योमाऽस्वादयस्तु प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन भगवदनुकारित्वाच्छक्तिसङ्कोचे व्यवहारार्थं भगवता कृते नामरूपे च

व्याकृते वाच्या भगवन्तीति प्राणादिवाक्येष्वपि ब्रह्मैव कारणत्वेन उच्यत इति निर्णीत इत्यर्थः ॥ तदुभयमिति ॥ निःसन्दिग्धश्रुतिः सूत्रं चेति द्वयम् । यादृशे कारणत्वं दूषयन्ति तद् ब्रह्म विशिंषन्ति ॥ परो हरिरिति ॥ ८० ॥

आहेति ॥ मायावादिमतमनुवदतीत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ भावरूपाज्ञानेन । यद्यविद्या सादिः स्यात् सकारणा स्यात् । तदा अन्यस्मिन् कारणे सादावनादौ वाङ्गीकृतेऽनवस्था प्रसिद्धिविरोधश्चेत्यतोऽविद्यैवानादिः । सा चाज्ञानरूपा । तत्र मानमहमज्ञ इत्यनुभवः । अन्यथा श्रौते दर्शने चिद्रूपत्वेन सिद्धोऽयं शारीरो यत् स्वाज्ञानमनुभवति तन्न स्यात् । सा च भावरूपा बन्धकत्वात् । तस्यामहमित्यभिमानरूपादध्यासात् तेन भावरूपाज्ञानेन बद्धं यच्चैतन्यं तदेतादृशं साकारं सज्जगत्कारणम् । अविद्या मायेति पर्यायः । केचित्तु शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, मलिनसत्त्वप्रधाना त्वविद्येत्याहुः । उभयथाप्यज्ञानरूपतां नातिवर्तते । अतो द्वयमेकीकृत्याविद्यापदेन आचार्यैरनूदितम् । यत् पुरस्कृत्य तैरेवमुच्यते तं युक्त्याभासं सङ्क्षेपेणाहुः ॥ कार्यानुरूपेत्यादिना ॥ तुच्छनिष्ठम् ॥ तुच्छा कदर्या निष्ठा अन्तो निष्पत्तिर्वा यस्य । निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः । तथायुक्तेनेति ॥ जडेन हेयेन तुच्छनिष्ठेनेत्यर्थः । एवं तद्युक्तिमनूद्य तस्याभासतां साधयन्ति ॥ वस्तुत इत्यादि ॥ वैयासे हिं दर्शने श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणं न युक्तिः । श्रुतिषु तु यथा, सदेव सौम्येत्यादिभिः कारणत्वं ब्रह्मण उक्तं, तथा, सत्यं चानृतं चेत्यादिभिः कार्यस्यापि ब्रह्मत्वमुच्यते । अतः पूर्वोक्ता युक्तिः श्रुतिविरुद्धत्वादाभासरूपैवेति न तया कारणसगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्र प्रथमवाक्ये, सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिना सत्यज्ञानादिलक्षणो य आकाशादिसृष्टिकर्ता स, उक्तरूपाभिध्यालक्षणं कामं, ततो, यस्य ज्ञानमयं तप इतिश्रुत्यन्तरोक्तं जगद्विषयालोचनरूपज्ञानात्मकं तपः कृतवानित्युक्त्वा, ततः सर्वसृष्टिं तदनुप्रवेशं चोक्त्वा, ततोऽनुप्रवेशहेतुकं सत्पदाद्यनृतान्तं भवनं तस्यैवोच्यते । अनुप्रवेशश्चायं तन्तुपटन्यायेनैव सत्यरूपेण । सत्यमभवत्, यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इत्युपसंहारात् । यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुत्यन्तराच्च । यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु * प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा

तेषु न तेष्वहम् * इति भगवद्वाक्यात् । ओतप्रोतमिदं यस्मिंस्तन्तुष्वङ्ग यथा पटः * इति स्मृत्यन्तराच्च । न तु जीवरूपेण । अनुक्तत्वात् । नामरूपव्याकरणात्मककार्यस्यात्रानुक्तत्वात् । तथाङ्गीकारेऽपि कार्यस्य सत्यत्वाबाधात् । अन्यथा सत्यमभवदिति सत्यपदवैयर्थ्यापातात् । अनुप्रविश्य सत्यं चानृतं चाऽभवदित्येतावतैव चारितार्थ्यात् । अतोऽत्र वाक्ये निःसन्दिग्धत्वम् । एवं द्वितीयवाक्ये आत्मनः कर्मत्वकरणात् तथात्वम् । तृतीयं तु कार्यदशायामुच्चनीचतादर्शनेऽपि दोषाभावबोधनार्थम् । अन्यथा, जायेयेत्यभिध्यानेऽपि बहुभवनोपपत्तौ प्रकर्षस्यापार्थकत्वप्रसङ्गात् । उच्चनीचभावातिरिक्तस्य प्रकृतोपयोगिप्रकर्षस्याशक्यवचनत्वात् । गर्दभीतराऽभवद् गर्दभ इतर इत्यादिश्रुत्यन्तरे तस्य दर्शनाच्च ॥ स्वतः प्रमाणभूतैरिति ॥ लोकानधिगतार्थगन्तृत्वेन लौकिकप्रमाणानपेक्षत्वात् तथाभूतैरित्यर्थः । स्वतःप्रमाणत्वन्तु पूर्वमुपपादितं, वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्यत्र ।

ननु कार्यस्य जगतो हेयतुच्छनिष्ठादिरूपतया कुत्सितत्वदर्शनाद् ब्रह्मणि च तदभावाद् ब्रह्मत्वबोधिका श्रुतिरुपचरितार्थेत्याशङ्कायामाहुः ॥ कुत्सितत्वमित्यादि ॥ क्वचिदपीति ॥ लोके कुत्सितत्वेन प्रतीयमानेऽपीत्यर्थः ॥ ब्रह्मविदामिति ॥ निरस्ताविद्यानाम् । तथाचैकादशे, गुणदोषभिदा दृष्टिर्निगमात्तेन हि स्वतः * निगमेनाऽपवादश्च भिदाया इति मे भ्रम * इत्युद्धवप्रश्ने, योगास्त्रयो मया प्रोक्ता इत्यादिना श्रुतितात्पर्यं वदता भगवता, शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु * द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ * धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमपि चानघ * दर्शितोऽयं समाचारो धर्ममुद्वहतां धुरम् * इति, वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि * धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये * इत्यादिना कर्मादिनियमार्थं गुणदोषभावस्य कल्पितत्वमुक्त्वाऽध्यायसमाप्तौ, मां विधत्ते विचष्टे मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् * मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति * इत्यन्तेन गुणदोषयोर्भेदस्य च कल्पितत्वमुक्तम् । तन्न सर्वस्य ब्रह्मत्वेन समानत्वमभेदश्च श्रुतितात्पर्यगोचर इति तज्जानतां शब्दब्रह्मपरब्रह्मविदां न क्वापि कुत्सितत्वप्रतीतिः । साऽविद्यानां प्रतीतिस्तव-

ऽविद्याकृतेति न प्रपञ्चे वास्तविककुत्सितत्वसम्पादने शक्ता, सकामलस्य प्रतीतिरिव शङ्खादौ वास्तवपीतिमसम्पादने । एवं शास्त्रार्थमुपपाद्य कैमुतिकरूपं लौकिकं दृष्टान्तमप्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच यत्राविद्वद्दशायामप्यात्माभेदप्रतीतौ न कुत्सितत्वभानं, तत्र विद्वद्दशायां कः सन्देह इत्यर्थः । ननु स्वाङ्गेऽपि पाय्वादौ, रोगादिनान्यत्रापि कदाचित् कुत्सितत्वं भासत एवेत्यभेदप्रतीतौ कुत्सितत्वाप्रतीतिर्न लोके नियता तथा ब्रह्मविदामपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ पृथगिति ॥ ममताया विद्यमानत्वेन तदानीमात्मबुद्धितिरोधाने पृथग्भानमेव तदेति तेन कुत्सितत्वमतो नायं दोष इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथापि ब्रह्मविदां हृदि कार्यरूपस्याप्यभेद एव भासते, न कुत्सितत्वमित्यत्र किं मानमत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि कुत्सितत्वं स्यात् तेषां भासेत वा तदा छान्दोग्यश्रुतौ तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्येतेनान्नजानां भूतानां त्रिविधबीजान्युक्त्वा तेषां ब्रह्मत्वज्ञापनाय, सेयं देवतेत्यादिना नामादिव्याकरणत्रिवृत्करणादिभिरशिताऽन्नादीनां त्रिधाभावादिकमुक्त्वा योऽयमणिमा बीजभूतसद्रूपस्तं ज्ञापयिष्यन् पञ्चमे पर्याये, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिना तं निदर्शयन्, यं वै सौम्यैतमणिमानं न निभालयसे एतस्य वै सौम्यैषोऽणिम्न एवं महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सौम्येत्यन्तेनोद्भिज्जबीजभूतं सदुक्त्वा, स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिना यद् ब्रह्मत्वकथनमारुणेराचार्यस्य तन्मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । न्यग्रोधबीजस्येवाण्डजजीवबीजस्याप्यन्नमयत्वेन पुरीषतुल्यतायाः शक्यवचनत्वादित्यर्थः । बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् * इति च । नच गीतावचनं न बीजस्य ब्रह्मत्वबोधकम् । एकादशस्कन्धे विभूतीरुक्त्वा भगवता, मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते * इति कथनाद् गीतोक्तविभूतिष्वपि तुल्यत्वेन मनोविकारत्वस्य शक्यवचनत्वात् । सिद्धे चैवं मनोविकारत्वे दूरापास्तं कार्यस्य ब्रह्मत्वमिति वाच्यम् । अनवबोधात् । यथा वाचाभिधीयत * इति दृष्टान्तेन, अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायतीति श्रुत्यन्तरोक्तानृतरूपताबोधनादनृतस्य च सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति पूर्वोक्तश्रुत्या ब्रह्मरूपताबोधनेन कार्यस्य मनोविकारत्वेऽपि ब्रह्मरूपतानपायादिति । अथ

ग्रहिलतया बाधिते ब्रह्मत्वे दूषणान्तरमाहुः ॥ तथा सति सर्वसन्मार्गनाश इति ॥ कार्यकारणयोस्तुच्छत्वे सति ज्ञानोपयोगिदेहसम्पादनार्थं पञ्चाग्निविद्या, ज्ञानसाधका, विविदिषन्तीति श्रुत्युक्ता यज्ञादयः, स्मृत्युक्ताः पावना यज्ञादयश्च मलदृष्टान्तेन बाधिते ब्रह्मत्वे नश्येयुरित्यर्थः । वाक्याभासानुदाहरन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ इत्यादय इत्यत्रादिपदाद्, अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायति, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते, अतोऽन्यदार्तम्, एवमेवैषा स्वाव्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीत्यादयो ज्ञेयाः । कथमेषां वाक्याभासत्वमित्याकाङ्क्षायामुपपत्तिमाहुः ॥ एतेषामित्यादि ॥ एतेषामुक्तविधवाक्यानां मध्ये, पदार्थप्राया माया, स्यान्माया शाम्बरी क्रिया * दम्भो बुद्धिश्चेत्यनेकार्थकोशेऽर्थान्तरस्याप्युक्तत्वेन सन्दिग्धत्वान्मायावादिविवक्षितोऽर्थ ईषदूनः पदार्थो, न तु श्रुतिविवक्षितः पदार्थः । तत्र गमकं, वाक्येत्यादि ॥ तथाच यदि स विवक्षितः स्याद् वाक्येन न विरुद्ध्येत, तदर्थेन च सङ्गच्छेत । यतो नैवमतस्तथेति भावः । विरोधः कथमितिचेद् उच्यते । अत्र हि प्रथमं वाक्यं मायाभिः पुरुरूपदर्शनं वक्ति, न तु तथा तथा भवनम् । तथा तथा भवने विवक्षिते, रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इति ऋक्पूर्वार्द्ध एव माययेति वदेत् । नच मायापुरुरूपपदयोः समभिव्याहारबलात् तथार्थो लप्स्यत इति वाच्यम् । एतस्य पूर्वोक्तानुवादत्वेन पुरोवादवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात् । नच तदर्थनिश्चायनाऽर्थमेवात्र समभिव्याहार इति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् ।

किञ्च । इदं हि वाक्यं मधुब्राह्मणस्थम् । तत्र च, मैत्रेयीब्राह्मणप्रतिपादितस्यात्मनः पृथिव्यादिषु विद्यमानत्वममृतब्रह्मसर्वात्मकत्वञ्चोपक्रमे प्रतिपाद्य तद्द्रष्टा ऋषिर्मन्त्रः पुरां करणं पक्षिरूपेण तासु प्रवेशं चोक्त्वा सर्वस्य तत्संवृतत्वमुवाद । तेन प्राप्ते भेदे पूर्वप्रतिपादितसर्वरूपत्वहानिमालोक्य तन्निरासेन सर्वरूपत्वसमर्थनाय, रूपं रूपमिति मन्त्रः पठ्यते । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चेत्यनेन विव्रियते च । ततो यस्यैवं हर्यादिरूपता अत्रोक्ता, ब्राह्मणोपक्रमे चाऽमृतब्रह्मसर्वरूपतोक्ता, तस्यैव, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमित्यनेन स्वरूपमुक्त्वा, अयमात्मा ब्रह्म

सर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् । तत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मणः सर्वरूपता मायां विनैव बोधिता । मन्त्रव्याख्याने च तथैव हर्यादिरूपतेति । आत्मन एव च सर्वरूपताऽस्यस्तेति सर्वानुभूरित्युपपत्त्या च मायावाद्यभिमता माया वाक्येन विरुद्ध्यत इति तथा । तुरीये तु श्वेताश्वतरीये मायायाः प्रकृतित्वं बोध्यते । तस्याश्च सत्यत्वमेकादशस्कन्ध उक्तम् । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः * सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् * इति भगवता स्वाभिन्नत्वकथनात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाधिकरणात्, पुरुषं ब्रह्मयोनिमिति श्रुत्यन्तरान्मायित्वस्य मायामिथ्यात्वे व्याकोपाच्च वाक्येन विरुद्ध्यत इति तथा । द्वितीयन्तुं छान्दोग्ये दहरविदः कामानुपक्रम्य पठितम् । त एते सत्याः कामा अनृतापिधाना इत्यादि । तृतीयं श्वेतकेतुविद्यायाम् । तदत्रैवाग्रे विवरिष्यत इति तत्रापि तथोक्तौ तथा । तथाचासुराणां भ्रमात् तथा बोधमात्रं, न तु तत्र मायादिशब्दार्थो मिथ्यात्वमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वसगुणकर्तृत्वादिकं न वाक्यार्थ इति तदादयो वाक्याभासा एवेत्यर्थः ।

तर्हि तत्र को वा पदार्थः कश्च वाक्यार्थ इतिचेत् तत्राहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ क्वचिदिति ॥ एवञ्जातीये वाक्यान्तरे ॥ इन्द्रियवृत्तिरिति ॥ स्यान्माया शाम्बरी क्रिया दम्भो बुद्धिश्चेति कोशे, वैदिकनिघण्टौ च, माया वयुनमभिख्येति प्रज्ञानामगणनायां बुद्धिवाचकत्वेन मायाशब्दस्योक्तत्वाद् बुद्धेश्च तत्तदिन्द्रियजन्यत्वेन नानात्वात् प्रकृतेऽपि मायाशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन सैवोच्यते । अत एवञ्जातीयेषु मायाया जीवसम्बद्धताबोधकवाक्येष्विन्द्रियजन्या बुद्धिवृत्तिरेव मायापदाभिधेया । द्वितीयवाक्यजातीयेष्वर्थान्तरमाहुः ॥ प्रथमं कार्यमिति ॥ वाक्ये प्रकृतिपदसमभिव्याहारात् प्रकृतेश्च, तन्मायाफलरूपेणेत्येकादशस्कन्धीयवाक्यसन्दर्भे ब्रह्मकार्यताबोधनात् तथेत्यर्थः । एवमेव, माया चाविद्या चेत्यादावपि ज्ञेयम् । वाक्यार्थस्तूपनिषद्व्याख्याने मया विवेचित इति नेहोच्यते । मायापदस्यानेकार्थत्वमेकादशसुबोधिन्यां, यथैतामैश्वरीं मायामिति श्लोके प्रपञ्चितमाचार्यचरणैरिति विशिष्य ततो ज्ञेयम् । तृतीयं विवेक्तुमाहुः ॥ अनृतेत्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ सत्यमित्यादि ॥ श्रुतौ स्वस्यैव बहुभवनमुपक्रम्यास्य पठनात्, सत्यमभवदित्युपसंहाराच्चानृतशब्दो

न मिथ्यावचनो वक्तुं शक्यः । द्वैरूप्यकथनप्रस्तावाच्च वैलक्षण्यमप्यवश्यं वाच्यमेवात एवमुच्यते । एवमनृतपदार्थे निश्चिते अनृतापिधानवाक्यमप्येतत्परमेव सिद्ध्यति । खपुष्पवन्मिथ्याभूतेनापिधानासम्भवात् । शुक्तिरजतादावपि बुद्धेः सत्या एव तेन रूपेण ख्यानात् पिधानाविरोधादिति दिक् ।

एतेनैवानृतं वै वाचेत्यादि व्याख्यातप्रायम् । एवमेव, नेदं यदिदमुपासत इत्यत्रापि नेदमित्यनेन प्रेर्यस्य वेदनकर्मत्वमेवापरत्वान्निषिद्ध्यते, न तु ब्रह्मत्वमपि । तथात्वे पुनरिदङ्कारं न ब्रूयात् । नेदं यदुपासत इत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । अत एवं नार्थः, किन्तु मनआदिप्रेरयितुर्ब्रह्मणो, यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इत्यादिभिस्तस्य वागाद्यगम्यत्वरूपं स्वरूपं कार्यं चोक्त्वा तद्वेदनं विदधानः प्रेर्यरूपेण वेद्यत्वं प्रतिषिद्ध्य तदुपास्यत्वरूपेण, वैदिकोपास्यत्वरूपेण वा वेद्यत्वं तस्याह । वागादीनामुपासकत्वञ्च तत्त्वस्तुतौ तृतीयस्कन्धे प्रसिद्धमतो नानेनापि निर्वाहः । एवमतोऽन्यदार्तमित्यत्रापीश्वरात्मनोऽतिरिक्तस्य रूपस्य जीवजडाद्यात्मकस्य दुःखित्वमुच्यते न, तु मिथ्यात्वम् । ब्रह्माभेदस्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् । दुःखञ्चानन्दतिरोभाव एव । सोऽपि भगवच्छक्त्यात्मक इति न दोषलेश इति दिक् ।

ननु, स्वप्नमाये यथादृष्टे गन्धर्वनगरं यथा * तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैरिति * गौडवार्तिकात् तथैव कुतो नाङ्गीक्रियत इति चेत् तत्राहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ एतेषु वाक्येषूक्तदृष्टान्तानुक्तेस्तथेत्यर्थः । हेत्वन्तरमाहुः ॥ बाधेत्यादि ॥ एवं बाधकसाधकान्युक्त्वा अविद्यावादप्रवृत्तौ बीजमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तथाच समाधिरहितेष्वेव प्रसिद्धोऽयं वाद इत्यर्थः । नच गौडाचार्यसमाधिसिद्धत्वान्नैवमिति वाच्यम् । तस्य पूर्णयोगित्वे मानाभावात् । भगवतश्चापूर्णयोगिनामगम्यत्वात् । विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोगिनाम् * इति वाक्यात् । अपूर्णयोगित्वे व्यासोक्तिविरोधादेरेव गमकत्वात् । तस्य पुत्रो महायोगी समदृङ् निर्विकल्पक * इत्यादिभिर्भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले * इत्यादिभिः शुकव्यासादीनामेव तथात्वात् । तदेतद् हृदिकृत्योक्तं, किलेति ॥

एवं प्रपञ्चतत्कारणयोः स्वरूपमेकदेशिमतीयं दूषयित्वा तन्मतीयबन्धमोक्षावुपहसितुमुपक्षिपन्ति ॥ तन्मते इत्यादि ॥ तत्र ब-

न्धस्वरूपमाहुः ॥ चैतन्येत्यादि ॥ ॥ स बन्ध इति शेषः । ते हि जीव-ब्रह्मणोरंशांशिभावममन्वाना ब्रह्मणो निष्कलत्वेऽपि घटादिभिराकाशस्येव जलावरणमलेन जलस्येव ब्रह्मणः प्रदेशविशेषावच्छेदेन नानात्वप्रतीतौ बाहिर्मुख्येण ब्रह्मप्रदेशस्य यः स्वस्मिन् संसारित्वावगमः स बन्ध इत्याहुरित्यर्थः । मोक्षस्वरूपं सहेतुकमाहुः ॥ तस्य च मोक्ष इति ॥ तस्य संसारिणो मूलाज्ञानतत्कार्ययोर्निवृत्तिर्मोक्षः । तत्र हेतुः ॥ तेनैवेत्यादि ॥ मूलाज्ञानेनैव तथाच विस्मृतकण्ठमणिस्मरणन्यायेन गुरूपदेशादात्मस्वरूपे ज्ञाते, अज्ञानस्य तत्कार्यस्य च निवृत्तिर्मोक्ष इत्याहुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नन्वेवमेवास्तु शास्त्रार्थः । को दोष ? इतिचेत् तत्राह ।

एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ॥
उपेक्ष्यं भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ ८२ ॥
कलौ तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः ॥
ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं यदेतद्विनिरूपितम् ॥
तदन्यथैवं संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥ ८३ ॥

एवं प्रतारणाशास्त्रमिति ॥ यथा प्राणिनो भगवद्विमुखा भवन्ति तथोपायो रचितः । न त्वत्र किञ्चिज्ज्ञातव्यमस्ति । तत्र हेतुमाह ॥ सर्वमाहात्म्यनाशकमिति ॥ यद्धि सर्वोपास्यं तस्य माहात्म्यं नाशयति । सर्वेश्वरः सर्वकर्ता सर्वकारणकारणरूप इत्यादिरूपम् । तर्ह्येतन्मतं सर्वं लिखित्वा दूषणीयमितिचेन्नेत्याह ॥ उपेक्ष्यमिति ॥ असद्भावनया स्वस्यापि बुद्धिनाशः स्यात् । अतस्तत्रोपेक्षैव कर्तव्या, सुतरां भगवद्भक्तैः । भक्तिमार्गे विरोधात् । दूषणमाह ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधत इति ॥ स्वप्रकरणपठितैरानन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति, अहं सर्वस्य जगतः प्र-

भवः प्रलयस्तथेति वाक्यसहस्रैर्मायावादो विरुद्धयते ॥ ८५ ॥
सर्वेषामादरान्यथानुपपत्तिं परिहरति ॥ कलौ तदादरो मुख्य इति ॥
तत्रापि हेतुः, फलं वैमुख्यतइति ॥ भगवद्वैमुख्यात् तमो भावि । ननु
स्वात्मज्ञानान्मोक्षः सिद्धयत्विति, यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव नाशकमि-
ति सकार्यामविद्यां विद्या नाशयत्विति जगतो मायिकत्वं प्रतिपाद्यत
इतिचेत् तत्राह ॥ तदन्यथैव संसिद्धमिति ॥ न हि ब्रह्मविद्यायां
प्रपञ्चविलयोऽपेक्ष्यते । तथा सति प्रलयवत् सर्वेषामनादरणीयता
स्यात् । अतो विद्याविद्यानिरूपणैः साधनशास्त्रैरेवान्यथा सिद्ध-
मिति न तदर्थं प्रपञ्चविलयो वक्तव्यः । विद्यां चाविद्यां चेत्यादि-
श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । हृदये स्वयं भासमानो भगवान् मोक्षं
दास्यति किं प्रपञ्चविलयेनेति भावः ॥ ८३ ॥

नन्वेवमेवास्त्विवति ॥ यथाकथञ्चिन्मोक्षस्य साधनीयत्वात् ।
अनाद्यविद्ययेति पद्योदितमायावादिमतरीतिक एवास्त्वित्यर्थः ॥ एव-
मित्यत्र, नन्वत्रेत्यादिकं प्रतारणास्वरूपसाम्यविवेचकम् । यद्वीत्या-
रभ्य शेषं स्फुटम् ॥ भक्तिमार्गविरोधादिति ॥ ईश्वरे तदधीने
च * इति वाक्येतदुपेक्षाया एवोक्तत्वात् तदकरणे भक्तिमार्गविरो-
धादित्यर्थः ॥ दूषणमाहेति ॥ प्रतारणाशास्त्रत्वं वक्तुं पूर्वं व्याख्यातमेव
दूषणमिदानीं मूले कण्ठत आहेत्यर्थः । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति ॥ स्वप्र-
करणेत्यादिना ॥ आनन्दाद्ध्येवेत्यादिषूपक्रमोपसंहाराभ्यामानन्दादि-
पदश्रवणाच्च । सैषा भार्गवी वारुणी विद्येत्यादिना तत्रैव शास्त्र-
परिसमाप्तिबोधनान्मायावाचकपदाभावाच्च ब्रह्मप्रकरणे पठितैरेतै-
र्वाक्यैर्जगदुपादानं शबलं माया चेति वादो विरुद्ध्यत इत्यर्थः ।
नचोपादानत्वे विकृतत्वापत्त्या तथा नाद्रियत इति वाच्यम् । सुव-
र्णादिवदविकृतपरिणामस्य श्रुत्यनुरोधेनाङ्गीकार्यत्वात् । श्रुतेस्तु
शब्दमूलत्वादिति सूत्रात् । अन्यथा अभिन्ननिमित्तोपादानवादस्यापि
दत्ततिलाञ्जलित्वापातादित्याद्यूह्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८२ ॥

नन्वु श्रुत्यादिविरुद्धत्वे लोकादरणीयता न स्यादित्यत आहुः ॥

सर्वेषामित्यादि ॥ तदादर इति ॥ मोहकादरः । तथाच कलौ वामागमाद्यादरदर्शनात् कलिनैवादरोपपत्तिरिति नैतावता श्रुत्यविरुद्धत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु, कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति सम्भवम् * कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा * इत्यादिवाक्यैः कलेर्न तदादरजनकत्वं युज्यत इत्यत आहुः ॥ तत्रापि हेतुरिति ॥ कलेस्तदादरजनकत्वेऽपि भगवद्वैमुख्यमेव हेतुरित्यर्थः । तदेव कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तमो भावीति ॥ भगवदिच्छयेति शेषः । तथाच, भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः * मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च * एष उ एवाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषतीत्यादिवाक्यैस्तमोदित्सायां जाते वैमुख्ये कलिरपि तत्रैवादरं जनयतीत्यर्थः ॥

जगन्मायिकत्वे एकदेशिप्रतिपन्नं बीजान्तरं दूषयितुं ज्ञाननाश्यत्वेत्यर्द्धस्य तात्पर्यमाभासमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ तथाचाभासोक्तरीत्या ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं, सदेव सौम्येत्यादिश्रुत्युक्तस्य सतोऽविद्याख्यबीजसहितत्वमङ्गीकृत्य तज्जन्यस्य सकारणस्य जगतो ज्ञाननाश्यत्वाय यदेतज्जगतो मायिकत्वं प्रपञ्चलयेन मोचनं च विशेषेण नानायुक्त्युपन्यासेन निरूपितं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एवमाभासेऽनूद्य दूषयन्ति ॥ तदन्यथैव संसिद्धमिति ॥ तत्—ज्ञानस्य सकार्याविद्यानाशकत्वं मोचनं च, अन्यथैव अविद्याया अहन्ताममतात्मकसंसारबीजत्वात् संसारस्याविद्यकत्वकथनेन सकारणस्य तस्यैव ज्ञाननाश्यत्वकथनेन च सम्यक् सिद्धम् । एवमेव शास्त्रार्थ इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ विद्येत्यादि ॥ विद्याऽविद्ययोर्नाशकनाश्यभावेन निरूपणं येषु साधनशास्त्रेषु तैः । तथाच विद्यानिरूपकेषु, यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत तथर्षीणामित्यादिषु सर्वभाव एवोच्यते, न तु विलय इति तथेत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति ॥ न हीत्यादिना ॥ प्रलयवत् ॥ षष्ठ्यर्थे वतिः । प्रलयस्येवेत्यर्थः ॥ अन्यथा सिद्धमिति ॥ ज्ञानं संसारनिवृत्तौ गृहीतकारणताकं, तदर्थं मोक्षार्थम् । तत्र प्रमाणमाहुः ॥ विद्यां चेत्यादि ॥ श्रुतिस्त्वीशावास्याध्यायस्था । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह * अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते * इति ॥ अस्या अर्थः । विद्याऽविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये * इति वाक्यान्मोक्षबन्ध-

प्रदे विद्याऽविद्ये उभयं यस्तद् वेद ब्रह्माभिन्ने वेद सः, ह इति हर्षे, अविद्यया तमआदिनामकबन्धकपञ्चपर्वात्मकत्वेन ज्ञातया तया मृत्युमत्यन्तविस्मरणात्मकं तीर्त्वा तत्स्वरूपज्ञानेनात्मविस्मरणं, तिरस्कृत्य विद्यया भगवत्साक्षात्कारात्मिकया तया अमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः। यत्तु विद्यां ज्ञानमविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद सः, अविद्यया कर्मणा सह विद्यमानं मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ज्ञानेन करणेन अमृतमश्नुत इति व्याख्यानम्। तत्रापि कर्मण एव त्याज्यत्वमायातीति साधनशास्त्रेषु न प्रपञ्चविलयकथनम्। तेन मोक्षार्थं तदपेक्षाभावान्न कथमपि मायिकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः। एतदेव हृदिकृत्याहुः॥ हृदय इत्यादि॥ ८३॥

दूषणार्थं पुनर्मायावादमुत्थापयन्ति।

ननु पुराणेषु मायिकत्वं श्रूयते प्रपञ्चस्य, विद्धि मायामनोमयं * त्वय्युद्धवाश्रयतीत्यादिषु। ततो लाघवान्मायावाद एव बुद्धिसौकर्यादङ्गीकर्तव्य इत्याह।

यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते॥

तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुवम्॥ ८४॥

नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित्॥

वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात्॥

न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगतो व्यासगौरवात्॥ ८५॥

यन्मायिकत्वकथनमिति॥ एवमनूद्य परिहरति॥ तदैन्द्रजालपक्षेणेति॥ सृष्टिभेदेष्वैन्द्रजालपक्षो निरूपितः। स एव पुराणेषु वैराग्यार्थं निरूप्यते। अतो न वस्तुनिरूपकम्। किन्तु तन्मतान्तरम् असुरव्यामोहजनकम्। पुराणानि भगवल्लीलाप्रतिपादकानि भगवच्चरित्रवदैत्यानां मोहमुत्पादयन्ति॥ ८४॥

एवमेवेत्यत्रोपपत्तिमाह ॥ नास्ति श्रुतिष्विति ॥ यदि जगतो मायिकत्वं ज्ञानार्थं कर्मार्थं वाभिमतं स्यात् तदा काण्डद्वयमध्ये क्वचिदुक्तं स्यात् । ननु सर्वे वेदास्त्वया न ज्ञायन्त इति कथं ज्ञायते, नोक्तमितिचेत् तत्राह ॥ दृश्यमानास्विति ॥ एकादशशाखाः सांप्रतं प्रचरन्ति । तासु न दृश्यत इत्यर्थः । नन्वस्ति सामशाखायामुत्तरकाण्डे वाचारम्भणवाक्यमितिचेत् तत्राह ॥ वाचारम्भणवाक्यानीति ॥ अत्रोपक्रमे, कतमः स आदेश इति प्रश्ने, यथैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिदृष्टान्तैः सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिरिव निरूपिता।दृष्टान्ते कार्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वम्।दार्ष्टान्तिकेषु कार्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । कारणं श्रुतिसिद्धम् । कारणताप्रकारश्च । तत्र कार्यकारणयोरभेदो बोधनीयः । अन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न स्यात् । प्रकारभेदानामज्ञानात् । अतः कार्यप्रकारा व्यवहारार्थं वाचा सङ्केतिता घटः पट इत्यादयः । न तु तेन रूपेण तेषां वस्तुत्वम् । तथा सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न भवेत् । सत्यता तु मृत्तिकेत्येवेति कारणत्वेनैव । अतः कार्याणां तदन्यत्वमेव श्रुत्या बोध्यते । न तु मिथ्यात्वम् । शुक्तिरजतवत् । अन्यथा शुक्तिरजतादिकमेव दृष्टान्तीक्रियेत । नापि तत्र सामान्यलक्षणा सम्भवति । भ्रमाणामनन्तरूपत्वात्।तस्माद् वाचारम्भणवाक्यानि जगतो मिथ्यात्वाय न कल्पन्ते । तथैवाह सूत्रकारः । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति । ननु यथा व्यासो महाँस्तथा शङ्करादिरपि । ततस्तद्विरोधात् कथमेवं निर्णयस्तत्राह ॥ व्यासगौरवादिति ॥ व्यासोऽस्माकं गुरुः । अतो व्यासाभिप्रेतविरुद्धं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

नन्वित्यादि ॥ वचनद्वयं त्वेकादशस्कन्धीयमुद्धवं प्रति भगवतोक्तम् । यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः * नश्वरं

गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् * इति सप्तमे । त्वय्युद्धवाश्र्य-यति यस्त्रिविधो विकारो मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् * ज-न्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये * इत्येकोनविंशे ॥ लाघवादिति ॥ ब्रह्मवादे ह्यद्वैतार्थं जगतो जगद्रूपेण पारमार्थिकसत्यतां नानायुक्तिश्रुतिसूत्रादिभिर्निराकृत्य तैस्तस्य ब्रह्मरूपेण परिमार्थिकसत्यता प्रतिपाद्या । तदा अद्वैतश्रुत्युप-पत्तिः । मायावादे तु जगतः पारमार्थिकसत्यत्वनिराकरणमात्रेणे-ति लाघवम् । तस्मादित्यर्थः ॥ बुद्धिसौकर्यादिति ॥ यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः * न चेत् पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद् विचक्षणः * इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * बिभेत्यल्प-श्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति * इत्यादिवाक्यैः पुराणानुरोधेन श्रुतिर्व्याख्येयेत्येकं बुद्धिसौकर्यम् । जगतो जननादिषड्विकारव-त्तयाऽसकलतयाऽस्मदादिदृश्यतया च ब्रह्मत्वस्याशक्यवचनत्वेन गौडवार्तिकस्थवैतथ्यादिप्रकरणोक्तरीत्या मायिकत्वस्य शक्यवचन-त्वेन शीघ्रं बुद्धावारोहाच्चापरम् । तस्मादित्यर्थः । तदेतद् व्युत्पाद्य-ते । तथाहि । प्रपञ्चः सर्वोऽप्युत्पादविनाशशाली प्रत्यक्षादिना नि-श्चीयते । तत्रोत्पत्तिमाकस्मिकवादिनो वैनाशिकाः केचित् स्वत ए-वेत्याहुः । अपरे स्वभावादाहुः । अन्येऽलीकात् । इतरे हेतुं विनैवे-ति । तत्र सर्वत्र कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शनं दूषणम् । स्वस्व-भावालीकहेत्वभावानां सार्वदिकत्वान्मृदो घटस्तन्तुभ्यः पट इत्यादि-नियमो न स्यादिति । किञ्च । स्वत उत्पत्तौ स्वस्य पूर्वं सत्त्वं वा-च्यम् । तथा सत्युत्पत्तिरशक्यवचनैव । सिद्धस्योत्पत्त्ययोगात् । अनादित्वं च तस्य वाच्यम् । तथा सति हेतुफलभावो न युक्तः । सादितासम्पादकत्वेन स्वरूपप्रच्यावकत्वात् । प्रच्युते च स्वरूपे आद्यन्तरापेक्षायां स्वतो जननरूपसिद्धान्तहानेश्च । अत आकस्मि-कवादो न युक्तिसहः । तथा वैशेषिकादिप्रतिपन्नो हेतुवादोऽपि । तथाहि । ते हि पूर्वमसत एव घटादेर्हेतुवशात उत्पत्तौ पश्चात् स-त्तामाहुः । तत्र यदि घटादि पूर्वमसत्तदा प्रागभावदशायां खपुष्पतुल्यं तद् भवति । तथा सति घटादिरपि खपुष्पवन्नोत्पद्येत । उत्पद्यमानो वा सर्वत एवोत्पद्येत । वटबीजाद् रसालोऽप्युत्पद्येत । नच गोमयाद् वृश्चिकोत्पत्तिदर्शनाददोषं इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । पाषा-

णादावनुद्भूतगन्धादेरिव गोमयादौ वृश्चिकादेरनुद्भूतसत्ताया आवश्यकत्वात् । अन्यथा मयूरादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः । नचोपादाननिष्ठस्य कार्यप्रागभावस्य नियामकत्वान्न दोष इति वाच्यम् । कारणावस्थातिरिक्तस्य तस्याशक्यवचनत्वात् । तत् सर्वनिर्णये प्रागभावखण्डन उपपादनीयम् । नच कार्यकारणभावस्यैव नियामकत्वमिति वाच्यम् । कार्यकारणभावस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वेन कार्याभावे तत्सत्ताया एव दुर्निरूपत्वात् । अतिरिक्तत्वेऽपि कार्योत्पत्तिं विना तस्य दुर्ग्रहत्वेन तदुत्तरं च सत्कार्यवादस्यैव सुनिरूपत्वेन तस्यानादरणीयत्वात् । नचेश्वरेच्छैव नियामिकेति वाच्यम् । तस्या अपि नित्यत्वेन सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचादृष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् । आत्मवादे तस्यापि दूष्यत्वात् । किञ्च । उत्पत्तिर्नामाद्यक्षणसम्बन्धः । स च सम्बन्धत्वाद् द्विनिष्ठो वाच्यः । तत्राद्यक्षणे घटाभावाद् घटे सत्याद्यक्षणनाशात् स न शक्यवचनः । किञ्च । सोऽप्यनित्यत्वादुत्पद्यमानो वाच्यः । तस्याप्याद्यक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिपदार्थ इत्यात्माश्रयः । अथ सोऽन्यश्चेदप्रामाणिकी तदाऽनवस्थेति न तयापि निर्वाहः । एवं नाशेऽपि नाशप्रतियोगित्वस्य निराधारत्वप्रसङ्गादिना विकल्पासहत्वमूह्यम् । अत आरम्भवादो न युक्तिसहः । तेनाऽर्द्धवैनाशिकाः सर्वे निरस्ताः ।

एवं परिणामवादस्यापि विकल्पासहत्वं बोध्यम् । स हि द्वेधा । मीमांसकप्रतिपन्नः प्रवाहानादित्वमादायैकः । प्रकृतिर्नित्या पुरुषसम्बन्धेन परिणमतीति सांख्यसिद्धः सादित्वमादायापरः । तत्र नाद्यः । सत्कार्यवादानुरोधेन हेतौ कार्यस्य सत्ताया अवश्यमङ्गीकार्यत्वात् तथा सति पूर्वापरभावाभावेन कार्यकारणभावस्यानिर्वाच्यतया व्यवस्थाविरहप्रसङ्गात् । नच कार्यस्य सत्त्वेऽपि निमित्तवशाद् बहिर्भावे प्रतीतिविशेषमादाय कार्यस्य सादित्वे कार्यकारणभावस्य सुखेनोपपत्तिरिति नाऽव्यवस्थेति वाच्यम् । एकस्मात् फलादनेकबीजोत्पत्तौ तेभ्यश्चानेकफलोत्पत्तावेकस्मिन् फले तावतां बीजानां फलानां च सत्त्वात् तत्तत्फलत्वेन तत्तद्बीजत्वेन कार्यकारणभावे नियामकाभावात् क्रमासङ्गत्या एकस्यानेकतायाः सूक्ष्मस्य स्थूलतायाश्च निर्वक्तुमशक्यत्वेन तस्या दुरुपपादत्वात् । यदि च बीजफलयोर्हेतुहेतुमत्ता तदा तन्निर्वाहाय पूर्वापरभावोऽवश्यमभ्यु-

पेयः । अन्यथा सव्येतरगोविषाणवद्धेतुहेतुमत्ता न स्यात् । अङ्गीकृते च पूर्वापरभावे फलपाकोत्तरं तत्र बीजदर्शनात् । फलत्वेन बीजत्वेन कार्यकारणभावनिश्चयो, न तु बीजत्वेन फलत्वेन । अतः कार्यकारणभावाप्रसिद्ध्या बीजावापोत्तरं भूयसाऽनेहसा फलसम्भवान्मध्ये सन्देहेन, क्वचिद् व्यभिचारदर्शनेन च फलार्थिना न बीजमुप्येत । यदि च व्यभिचारस्य क्वाचित्कत्वाद् बीजावापस्य दर्शनाच्च बीजफलयोरपि हेतुहेतुमद्भावः प्रसिद्ध एवेत्यङ्गीक्रियते तदापि क्रमवैपरीत्यापत्तिरन्योन्याश्रयादनुत्पत्तिप्रसङ्गः । इष्टापत्तौ च प्रत्यक्षबाधः प्रसज्ज्येत । किञ्च । शक्तस्य शक्यकरणाभावादशक्तिप्रसक्तेः । ततश्च कार्यानुत्पादोऽसत्कार्यवादो वा स्यात् । सहजशक्त्यभावे प्रसक्ते कार्यकारणभावाभावात् कारणादिपदेषु तदभिधायिका पदशक्तिरप्यपेयात् । तथाच सति लौकिकवैदिकव्यवहारावप्युच्छिद्येयाताम् । प्रयोजनाभावादाधेयशक्तिरपि मुधा स्यात् । तथा शक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वञ्च । तन्मत ईश्वरानङ्गीकारान्नियमनस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् ।

किञ्च । बीजाङ्कुरवत् फलहेतुप्रवाहोऽनादिः प्रवाहत्वादित्येवमनादित्वं साधनीयम् । तदापि हेतोः साध्यसमत्वादनादित्वासिद्धिः । कथं साध्यसमत्वमिति चेद् । उच्यते । यत्र गोधूमादिबीजनाशे वेणुगोधूमैर्गोधूमानां, लुलायशृङ्गात् कदल्याः, काशादिक्षोभ्याङ्कुरोत्पत्तिस्तादृशगोधूमादिभ्यश्च पुनर्वंशाऽङ्कुराद्यनुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्र हेतुत्वसन्देहसम्भवात् । नच व्यतिरेकव्याप्तिमादाय सन्देहनिवृत्तिः । यत्रानादित्वाभावः क्षुद्रनदीप्रवाहादौ तत्र वर्षासु प्रवाहदर्शनेन प्रवाहत्वाभावस्याशक्यवचनत्वात् । अथान्यथानुपपत्त्या तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि वादान्तरेऽपि तौल्याद् व्यवस्थाभावप्रसङ्गो दुर्वार एव । अथोत्पत्तिर्न बहिर्भावः, किन्तु मृदो घटरूपेण भवने मृदवस्था गता, पिण्डावस्था जाता, सा गता, घटावस्था जातेत्येव प्रतीतेः, पटे च तन्त्ववस्थानुपमर्देनापि पटावस्थाप्रतीतेरवस्थाविशेषसम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति कार्यस्य कारणाभेदात् स्वरूपानादित्वं चेदङ्गीक्रियते । असङ्गतमेतदपि । तथा सति पुत्रेऽपि पित्रवस्थान्तरत्वं स्यात् । तथाच पितुर्नाशः स्यात् पिण्डावस्थावत् । तन्तुवद् अनाशाङ्गीकारेऽपि सर्वो व्याप्रियेत । नच तथा । अतः पुत्रोऽश एव

पितुः । एवं बीजमप्यंश एव, न त्ववस्थान्तरम् । समानन्यायात् । तथाच विभागद्वारा हेतुत्वमात्रं फले सेत्स्यति, न तु स्वरूपानादित्वमपि । पूर्वमभावस्याध्यक्षसिद्धत्वात् । किञ्च । पिता स्वयमनश्यन् पुत्रं प्रति विभागेन हेतुर्न तु संयोगेन । तथा फलमप्यनश्यदेव हेतुः स्यात् । अवयवसंयोगादवयव्युत्पत्तिसिद्धान्तश्च व्याहन्येत । एवमुत्तरावस्थारूपताप्यशक्यवचनैव । तथा प्रतीत्यभावात् । संसारप्रवाहस्य भावरूपस्यानादित्वाङ्गीकारे अनिर्मोक्षप्रसङ्गश्च । अनादिभावस्यानन्तत्वनियमात् । आत्मनि तथा प्रसिद्धेः । अतो नायमपि वादो युक्तिसहः ।

एवं प्रकृतिपरिणामवादोऽपि । तथाहि । प्रकृतिपरिणामो हि महदादितृणस्तम्बान्तोऽङ्गीकार्यः । तत्र पृच्छ्यते । महदादिर्भावः किं पूर्वमजात एव पश्चाज्जन्यते ? उत जातो जन्यते? इति । नाद्यः । स्वभावत्यागेनाजातत्वभङ्गप्रसङ्गात् । अजातस्याऽमृतत्वनियमात् तस्याऽनाशापत्तेश्च । अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोरपि मर्त्यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अथ प्रकृतिपुरुषमात्रविषय एवायं नियमो, न सामान्य इत्यऽदोष इति वाच्यम् । तदपि न साधीयः । अभ्युपगमातिरिक्तमानाभावात् । एवमजत्वेनाविकारित्वेन व्याप्तेः पुरुषेऽङ्गीकारात् प्रकृतेर्विकारित्वमपि । अजाया अपि प्रकृतेर्विकारित्वोपगतौ पुरुषे वैपरीत्यमप्यसङ्गतम् । अथ प्रकृतेर्विकारित्वमेव स्वभावः, पुरुषस्याविकारित्वमेव स इत्यजत्वेऽपि स्वभावभेदाददोष इतिचेन्न । तथापि सांसिद्धिकस्वाभाविकसहजाकृतप्रकृतीनां स्वभावापरित्यागित्वस्य योगिवह्निपक्षिजलादिषु दृष्टत्वात् स्वं प्रकृतित्वरूपं स्वभावं परित्यज्य महदादिरूपेण प्रकृतित्वे प्रकृतेः प्रकृतित्वहानिविकृतित्वापत्त्योर्दुर्वारत्वात् । त्यागानङ्गीकारे च सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् । अथाऽमृतापि प्रकृतिरंशतो विकरोतीत्येवं तस्याश्चल एव स्वभाव इतिचेन्न । पर्यायेणैकदा वा सर्वांशविकारे प्रकृतित्वस्वभावहानेर्दुर्वारत्वात् । चलस्वभावापरित्यागे प्रलयोच्छेदप्रसङ्गाच्च । किञ्च, परिणामवादे कार्यस्य कारणाभिन्नत्वात् कारणस्यापि कार्यादभेद इति कार्यरूपेण जनने प्रकृतेरजत्वभङ्गप्रसङ्गः । कार्यस्य चाऽजत्वप्रसङ्गः । अंशतो विकारेविभागादुत्पत्तिरित्युपमृद्य प्रादुर्भावान्नित्यत्वभङ्गप्रसङ्गः ।

अजस्य जन्माङ्गीकारो दृष्टान्तेन च शून्य इत्ययमपि वादो न

युक्तिसहः । जातो जन्यत इति प्रकारस्तु प्रवाहानादित्वपक्षोक्तैरेव दूषणैर्ग्रस्त इत्यकिञ्चित्करः ।

एवं क्षीणेषु सर्ववादेषु मायावादोऽवशिष्यते, सत एव मायया जन्मेत्येवंरूपः । स विचार्यमाणो जगतो मिथ्यात्वमेव स्वप्नदृष्टान्तेन द्रढयतीति पूर्वं स्वाप्निकानां मिथ्यात्वमुपपाद्यते ।
तथाहि । स्वाप्निकाः सर्वे भावभेदाः शरीरान्तःस्थाः । शरीरसंवृतत्वात् । यद्यत्संवृतं तत् तदन्तःस्थम् । गृहकुम्भवत् । अथवा यच्छरीरसंवृतं तच्छरीरान्तःस्थम् । नाडीवदिति न्यायेन स्वाप्निकानां शरीरान्तःस्थत्वसिद्धिः । नच स्वाप्निका न शरीरान्तःस्थाः, किन्तु बाह्याः । तद्बाह्यत्वेन महत्त्वादिना च भासमानत्वादिति सत्प्रतिपक्षसत्त्वात् पक्षे हेत्वसिद्धिर्हेतोः साध्यसमत्वं वा शङ्कनीयम् । ते अबाह्याः । अदीर्घकालदर्शनकत्वात् । दृश्यमानदेशगमनानपेक्षलौकिकदर्शनकत्वाद्वा । यन्नैवं यन्नैवम् । जाग्रद्दृश्यघटादिवदिति न्यायाभ्यां बाह्यत्वसाधकहेतोरेव साध्यसमत्वसिद्धेः प्रतिपक्षत्वस्याशक्यवचनत्वात् । यदि गत्वा पश्येत् तं देशं पश्यन् प्रतिबुद्धस्तत्रैव तिष्ठेत् । बहुकालेन च पश्येत् । यतो नैवमतो नैवम् । यतश्चालौकिकप्रत्यासत्त्यभिमानेन पश्यत्यतोऽन्तरेव पश्यतीति तर्केणापि प्रतिपक्षनिरासाच्च ।

किञ्च । वाजसनेयिनां बृहदारण्यके श्रूयते । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति । स्वप्नान्त उच्चावचमीयमान इति चानेकरूपकरणम् । तन्नायतं बोधयेद् दुर्भैषज्यं हास्मै भवतीति सुप्तस्य निर्बन्धेन प्रबोधने कष्टं च श्राव्यते । यदि जाग्रद्दृष्टमेव तत्र स्यात् तदा, न तत्रेत्यादिना तदभावं, ततः करणं, दुर्भैषज्यं च न वदेत् । यत्र सुप्तस्तत्रैव स्त्रिया रममाणः स्खलिते जाग्रत् तां बहिः पश्येत् । यतो न पश्यति ततः करोति । यतः करोति ततो रथाद्यभाव इत्यतोऽपि तेषामान्तरत्वसिद्धिः । नच चिन्तामण्यादिसिद्धसृष्टिन्यायेन स्वप्नेऽनुपादानिका सत्या सृष्टिर्बाह्यैव भवतीति वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यायानां तत्प्रतिपक्षत्वात् । अनुपादानकत्वे अवयवादिविघटनेऽपि नाशासम्भवापत्त्या चिन्तामण्यादिसिद्धसृष्टावपि तथात्वस्य विप्रतिपन्नत्वाच्च । न्यग्रोधधानादाविव तत्राप्यमूर्तसकलपदार्थाङ्गीकारे बाधकाभावाच्च । चिन्तामण्यादिसृष्टेर्जाग्रत्यनुभववदस्याः स्वाप्निकसृष्टेरननुभवात् । स्वाप्निका मिथ्याभूताः । बाह्यधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वे

सत्यन्तर्दृष्टत्वात् । यदेवं तदेवम् । करतलदृष्टमायागजवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । सत्यगजवदिति साधनेन च तत्सत्यताया अशक्यवचनत्वात् । सन्ध्याधिकरणविरोधाच्च । अतस्तत्र मायिक्येव सृष्टिरिति निश्चीयते । सा च मिथ्यैव भवितुमर्हति । दृश्यमानस्य स्थूलस्यान्तर्मातुमशक्यत्वात् । एवं सिद्धे स्वाप्निकस्य मिथ्यात्वे, यथेयं गजतुरगमनुष्यादिरूपेण मिथ्या, तथा मनोध्याताऽपि ज्ञेया । तत्रायं प्रयोगः । जाग्रति मनोध्याता भावभेदा बाह्यरूपेण मिथ्याभूताः । तथा प्रतीयमानत्वे सत्यान्तरत्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वाप्निकवदिति । नच ध्यानस्य स्मरणपर्यायत्वात् । स्मरणे च बहिःष्ठस्य सत एव संस्कारद्वारा गोचरत्वमात्रं भवतीति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । अतीतस्यासतोऽपि गोचरत्वात् । वक्ष्यमाणेन हेत्वन्तरेण दृष्टान्तसङ्गतेश्च । तथाच प्रयोगः । मनोध्याता गजादयो वर्तमानत्वेनानुभूयमानत्वेऽप्यसन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वाप्निकवत् । यन्नैवं तन्नैवम् । स्वस्वमतप्रतिपन्ननित्यवस्तुवदिति ।

नच विमता वर्तमानत्वेनानुभूयमानाः पदार्थाः सन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । घटादिवदिति साधारणो हेतुरिति वाच्यम् । विमता घटादयो वितथाः । वितथसदृशत्वात् । यदेवं तदेवम् । ऐन्द्रजालिकवदिति प्रतिसाधनेन घटादीनामप्यसत्त्वसिद्धेर्दृष्टान्तविरहात् । नच विमताः सत्याः । अर्थक्रियाकारित्वादिति साधनान्न दोष इति वाच्यम् । असन्तः । अर्थक्रियाकारित्वात् । स्खलनजनकस्वाप्निकप्रमदास्पर्शवदिति प्रयोगेणास्यापि साधारणत्वनिश्चयात् । नच जाग्रद्वृत्तिगम्यत्वे सतीति विशेषणे दत्ते हेतोर्न साधारणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि मायाहस्त्यादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् साधारणत्वस्यानिवृत्तेः । एवं प्रपञ्चसत्तासाधकानां हेतूनामाभासत्वे सिद्धे, असतो गगनकुसुमादेस्तत्त्वतो मायातश्च जन्मादर्शनात् सत एव मायातो जन्म वाच्यम् । सच्च ब्रह्मैव । अभेदश्रुत्यनुरोधात् । एवं सति ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण मायाया विवर्तत इति सिद्धो मायावादः । लाघवं बुद्धिसौकर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । तदुपष्टम्भाय पुराणवाक्यान्युच्यन्ते । तथाहि । विद्धि मायामनोमयमिति * । अत्र च नश्वरमिति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन इदं मनआदिभिर्गृह्यमाणं, मायामनोमयम् । नश्वरत्वादित्यनुमानं फलति । एवं त्वय्युद्धवे-

त्यत्रापि । विकारस्य मायात्वे आदावन्ते चासत्त्वादिति हेतुः फलति । तेन च जन्मादयो देहस्यैवेति तस्यैव धर्मद्वारा मायिकत्वमुक्तं भवति । द्वादशाध्याये च, स एष जीव इत्यारभ्य आसमाप्ति प्रपञ्चस्य मायामयत्वं वेदार्थत्वं चोक्तम् । हंसगीतायाञ्च, असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा * गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशा यथा * इति । ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् * विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्प * इति । एवं योगेश्वरादिवचनेऽपि अतो लाघवाद् बुद्धिसौकर्याच्च मायावाद एवाङ्गीकर्तव्य इति तदीयमतमनुवदन्ति मूले ॥ यदित्यादि ॥ एवमनूद्य तद्वित्यादिना परिहरन्तस्तत्स्वरूपं पुराणेषु तत्कथनतात्पर्यञ्चाहुः ॥ सृष्टीत्यादिना ॥ सृष्टिप्रभेदेष्विति ॥ पूर्वं संगृहीतेषु वेदोक्तेषु तेष्वित्यर्थः ॥ निरूपित इति ॥ नृसिंहोत्तरतापनीये भेदे निराकरणार्थं नवमखण्ड उक्त इत्यर्थः । तद्बोधनार्थं संक्षेपतस्तत्प्रमेयमुच्यत इत्यर्थः । तथाहि । पूर्वतापनीये भगवतो महामाहात्म्ये अद्वयत्वे च श्रुते शारीरस्यापि तदात्मतायां ज्ञातायां स्वस्मिंस्तदभावात् प्रजापत्युक्तेऽर्थे सन्दिहानैः शारीरस्योङ्कारत्वज्ञापनायोत्तरतापनीयारम्भे चोदितः प्रजापतिः खण्डपञ्चके त्रिशरीरारोपपक्षेण चतुष्पात्त्वं शारीरस्य व्यवृणोत् । ततस्तेषामसंतोषे पुनर्जिज्ञासायां तद्व्यपदेशपक्षेण पुनस्तथात्वमस्य व्याख्यातं खण्डद्वयेन । ततोऽप्यसन्तोषे मुख्यतया तथात्वजिज्ञासायां प्रजापतिना ब्रह्मण एव कार्यार्थे शारीरतां नवमे व्याकुर्वता, सैषाऽविद्या जगत् सर्वमित्यारभ्य, जीवेशावाभासेन करोति माया चाऽविद्या च स्वयमेव भवतीत्यन्तेन मायिकपक्षो निरूपितः । ततस्तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्यादिना मुख्यपक्षमुक्त्वा सोऽपोदितः । तत् सर्वं विस्तरेणोत्तरतापनीयदीपिकायां मया व्याख्यातमतो विशेषजिज्ञासायां ततोऽवलोकनीयम् । इति तत्स्वरूपमुक्तम् । पुराणे तत्कथनतात्पर्यमाहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ वैराग्यार्थता चाग्रे उपपाद्या । तर्हि सोऽपि पक्षोऽङ्गीकार्यो, बाधकाभावादित्यत आहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अतः—अन्यतात्पर्यकत्वान्न वस्तुनिरूपकम् । तेन वस्तुनिर्द्धारार्थमनुपयोगात् तत्र नाद्रियत इत्यर्थः । ननु यद्येवं तर्हि वैराग्यार्थमपि कुत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ मत्त-

न्तरत्वे मानं तु, मिथ्यादृष्टिरित्यादिना पूर्वमुक्तमेव । तथाच यथा छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे एष आत्मेत्यादिना प्रजापतिवाक्येन विरोचनस्य तदनुचराऽसुराणां च देहाऽऽत्मवादस्य श्रौतत्वादिभ्रमजनको व्यामोहस्तथानेनापीति तदर्थं मतान्तरमेतदप्युच्यत इत्यर्थः । ननु श्रुतौ भवतु तथा, पुराणेषु तु न तथा वक्तुं शक्यम् । तेषामुपबृंहणत्वेन वेदार्थनिश्चायनार्थत्वादित्यत आहुः ॥ पुराणानीत्यादि ॥ भगवच्चरित्रवदिति ॥ शाल्वमायारचितश्रीवसुदेववधादिदर्शनजप्रकृत्युपप्लवादिचरित्रवदित्यर्थः । अज्ञत्वं पारवश्यं च * इत्यादिब्रह्माण्डवाक्यमत्रानुसन्धेयम् । तथाच तत्रापि व्यामोहकत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु मायिकत्वकथनं पौराणिकं व्यामोहकं मतान्तरमेव, न तु वस्तुनिरूपकमित्यत्र का वा उपपत्तिरित्यपेक्षायामाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ यदीत्यादि ॥ तथाच तापनीये यदुक्तं तत्तु स्वतः सर्वात्मपक्षस्थिरीकारार्थमुक्तं, न तु जगतो मायिकत्वार्थम् । सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति, दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति, ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी, चैतन्यदीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्यादिष्ववान्तरवाक्येषु ; न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरिति तस्मादद्वय एवात्मेत्युपक्रमोपसंहारसन्दंशपतितेषु स्वतःसर्वात्मतानुमानपरिकरत्वस्यैव स्फुटीभावात् । तदुपपादितं मया तापनीयप्रकाशे । दर्शयतीत्यतो दर्शयित्र्येव, न तु कर्त्री । दर्शने प्रकार, आभासेन करोतीति । आभासस्याभास्यसमानाकारत्वनियमादाभास्ये ब्रह्मण्यपि सर्व आकाराः सन्तीत्यन्तःप्रतिबिम्बेन कृत्वा दर्शयति । तदेव निगमयति । ब्रह्मेत्यादि । अत एव मतुबर्थे इनिः । तेन फलितं वदति । तस्मादित्यादिनेत्यादि । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि, न दृश्यत इत्यन्तम् ॥ एकादशशाखास्तु तैत्तिरी काण्वी माध्यन्दिनी मैत्रायणी मानवी चेति पञ्च यजुर्वेदस्य । हिरण्यकेशी तु तैत्तिरीसमैव, कल्पसूत्रस्य हिरण्यकेशीयस्य भेदाद् भिन्नेत्येवं दाक्षिणात्या वदन्तीति सा नातिरिच्यते । शाङ्खायन्याश्वलायनीति द्वे ऋग्वेदस्य । ब्राह्मणभावे भेदात् । कौथुमी राणायनी चेति द्वे सामवेदस्य । शौनकी पैप्पलादी चेति द्वे अथर्ववेदस्येत्येवं ज्ञेयाः ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य, वाक्या-

नीत्यन्तम् ॥ उपपादयन्ति ॥ अत्रेत्यादिना ॥ इत्यादिदृष्टान्तैरिति ॥ मृत्पिण्डनखनिकृन्तनलोहमणिदृष्टान्तैरित्यर्थः । अत्र हि यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येवमुक्त्वाऽग्रेऽपि लोहमणिलोहमयलोहैर्नखनिकृन्तनकार्ष्णायसकृष्णायसैरुपलक्षितं वाक्यद्वयमेवञ्जातीयकमस्ति । तत्र सर्वत्रैकोपादानकं कार्यैकदेशमुदाहृत्य तस्मिन्नेकदेशे यद्विकारत्वरूपो यो धर्मो निश्चितः स एव तज्जातीयेषु कार्यान्तरेषूपलभ्यमानत्वेन सामान्यो भवतीति निश्चीयते । तेन तथेत्यर्थः ॥ इवेति ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना कारणरूपेण सत्यताकथनान्मृत्त्वादिरूपेण ज्ञानस्यैव विवक्षितत्वं, न तु मृण्मयत्वादिरूपेणेति वैलक्षण्यादिवेत्युक्तम् । विशेषान्तरमप्याहुः ॥ दृष्टान्त इत्यादिना ॥ तत्रेति ॥ दार्ष्टान्तिके । अभेद एव बोधनीय इत्यत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यद्यत्राभेदो बोधनीयो न स्यात् प्रतिज्ञाहानिः स्यादतोऽभेद एवात्र बोध्य इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ कार्यप्रकाराणां व्यवहारार्थता त्वेकादशस्कन्धे उक्ता, यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तत् * विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवा * इति । पार्थिवपदेन मृत्पिण्डस्य, तैजसपदेन नखनिकृन्तनलोहमण्योर्गोचरीकरणादिदं वाक्यं वाचारम्भणवाक्यस्यैवार्थं वेवेक्तीति ज्ञेयम् । तेन सिद्धमाहुः ॥ तदनन्यत्वमिति ॥ कारणानन्यत्वं, ब्रह्मानन्यत्वमित्यर्थः ॥ शुक्तिरजतादिकमित्यत्रादिपदेन स्वप्नमायागन्धर्वनगरमृगतृष्णारज्जुसर्पादयो मायावादिग्रन्थस्था दृष्टान्ताः क्रोडीकृता ज्ञेयाः ।

तेन ग्रहिलतया गौडवार्तिकमनुसृत्य साम्प्रदायिकत्वाभिमानेन रज्जुसर्पतैलधारामृगतृष्णादिदृष्टान्तैर्जगतो मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणं प्रत्याहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता * तैलधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पित * इत्यादिषु तेषु सादृश्यनिबन्धनं भ्रममङ्गीकृत्य, प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावैरेतैर्विकल्पित * इत्यनेनानन्तविधत्वं स्वीकृतम् । तत्र सादृश्यानन्त्येन तत्प्रयुक्तभ्रमाणामप्यनन्तरूपत्वाद् भ्रमविषयेषु सामान्यलक्षणापि तत्र न सम्भवतीति प्रतिज्ञा तु सुतरां न सिद्ध्यति । सत्याऽनृतयोर्भिन्नत्वात् । अतस्तद्रीत्यापि जगन्मिथ्यात्वाग्रहो दुष्ट इति भावः । अस्मिन्नर्थे सूत्रकारस्यापि सम्मतिमाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ यत्तु तदनन्यत्वसूत्रे भेद-

व्यासेध एव क्रियते, न त्वभेदो बोध्यत इति कैश्चिदुक्तम् । तदपि श्रौतदृष्टान्तोपरोधादेव परास्तम् । व्यासेधिते च भेदेऽभेद एव पर्यवसनाच्च । पुरुषस्य चैतन्यं, राहोः शिर इत्यादौ या नामधेयमात्रता सापि ज्ञाता सती तयोरभेद एव पर्यवस्यति, न तु भेदस्य कल्पनामात्रतां गमयित्वा निवर्तते । यदि तावदेव कृत्वा निवर्तेत तर्ह्यर्थस्याभिलाषमात्रत्वाद् वन्ध्यासुतादिवच्चैतन्यराहू कदाचिदपि न प्रतीयेयाताम् । शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प इति पाञ्जलस्यापि तादृशोऽभेद एवात्र लक्ष्यः । तस्यैवावस्तुत्वात् । रज्जुसर्पमृगतृष्णोदकादिषु यद् व्यासेधमात्रे पर्यवसानं, तत्तु तत्स्वरूपस्यावस्तुत्वात् । नचेह तथा । अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् । तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपदे इत्यादिश्रवणात् प्रकृतश्रुतिरपि वाचारम्भणरूपा या विक्रिया तस्या एव नामधेयतां विधत्ते, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति । यदि कार्यस्वरूपस्यापि वाङ्मात्रतामभिप्रेयाद् वाचारम्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न ब्रूयात् । एकेनैव चारितार्थ्यात् । अत एवमपि वाक्सङ्केतस्यैवानृतत्वं फलतीति स्वरूपं कारणादभिन्नमेव । अतो दृष्टनष्टस्वरूपत्वं स्वरूपेणानुपाख्यत्वं च सृष्ट्यन्तरविषयकं, न तु विषयश्रुतिगोचरमिति कल्पितमेवैतत् । एवमेव दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्यैतदात्म्यमिदं सर्वमित्युक्त्वाग्रे तच्छब्देन सर्वं परामृश्य तस्य सत्यत्वं विदधती श्रुतिर्यदात्मकमिदं सर्वं सत्यमुक्तं तत्स्वरूपमाह । स आत्मेति । जडवज्जीवस्यापि तदात्मकत्वमाह । तत्त्वमसीति । यदि जीवस्य परब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेयात् तत्पदं पुनर्न ब्रूयात् । स आत्मा त्वमसीत्येतावतैव चारितार्थ्यात् । अतो दार्ष्टान्तिकेऽप्यनभिप्रेतमेव मिथ्यात्वम् । अनृताभिसन्धबन्धनादिकं त्वनेकान्तवादिनामेव भीषकं, न त्वेकान्तवादिनाम् । वृक्षशाखोदधितरङ्गवज्ज्ञानात्वानङ्गीकारात् । अपागादग्नेरग्नित्वमित्यादावपि वाचारब्धाग्नित्वादेरेवापायो, न कारणाभेदस्यापि । त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति कथनात् । यदि कारणाभिन्नस्याग्न्यादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वमभिप्रेयात् तर्ह्यग्न्यादित्वमपोह्य, नेदमित्येव सत्यमित्येव ब्रूयात् । स वा एष महानज इत्यादिश्रुतयस्तु विरुद्धधर्माधारत्वबोधनेन माहात्म्यमेव परब्रह्मणो गमयन्तीत्यग्रे व्युत्पाद्यम् । अतो यदविद्यात्मकत्वं नामरूपजीवव्याकरणादीनामङ्गीकृत्येश्वरस्य नामरूपसम्बन्धात् तादृश-

तत्कारणत्वादिसमर्थनं तत् स्वप्रज्ञाविलसितमात्रमिति निपुणधीभिरवधेयम् । आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्मेति श्रुतिस्तु तन्निर्वाहकत्वं ब्रह्मणो वक्ति, न तु तयोराविद्यकत्वम् । एवमेव, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त इत्यपि तयोः कार्यत्वमात्रं वक्तीति पूर्वतुल्यैव । कार्यस्वरूपस्य ब्रह्मात्मकता तूपपादितैवाधस्तात् ।
आत्मैकत्वदर्शनस्याभयमिव परिणतसर्वभूतब्रह्माभेददर्शनस्य फलमपि श्रूयत एव । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद ब्रह्माहमस्मीति स इदं सर्वं भवति, तस्य ह न वेदाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां सम्भवतीति । भार्गव्यां च विद्यायां य एवं वेद प्रतितिष्ठतीत्यादि । नच फलजावन्यं शङ्क्यम् । पुत्रेष्टिकारीर्यादिर्वाद्धिद्धदौन्मुख्यजननार्थत्वेनाधिकारसम्पादकत्वात् । अस्तु वा तथा । तथाप्यफलत्वं गतमेवेति दिङ्मात्रमत्रोक्तम् । विशिष्य तु भाष्यविभागे प्रतिविधास्यामः । प्रकृतं चानुसरामः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि, गौरवादित्यन्तम् ॥ अस्माकमिति ॥ सर्वेषां वेदान्तविचारकाणामित्यर्थः ॥ गुरुरिति ॥ उपजीव्य इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्कन्ते ।

ननु सर्वेषां विचारो महान् । तत्र सूत्रेषूक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ताया अपि वक्तव्यत्वात् कथमेकान्ततो निर्णयः । सृष्ट्यादिवाक्यान्यर्थवादरूपाणि । अतस्तेषां स्तावकत्वमेव मुख्यमिति सृष्ट्यादौ तात्पर्याभावाज्ज्ञानस्यैव फलसाधकत्वात् क्रियावज्ज्ञानस्यार्थवादवाक्ये प्रयोजनाभावाद् वस्तुस्वरूपज्ञाने कार्यापेक्षया विवर्तस्य प्रयोजकत्वान्मिथ्यात्वमेव स्वीक्रियतामित्याह ।

ज्ञानार्थमर्थवादश्चेच्छ्रुतिः सृष्ट्यादिरूपिणी ॥
अनङ्गीकरणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्न तत् ॥ ८६ ॥
अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुतो न हि ॥

दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमितिचेत् तन्न युज्यते ॥ ८७ ॥

ज्ञानार्थमिति ॥ परिहरति ॥ अनङ्गीकरणादिति ॥ भवेदेतदेवं यदि मिथ्यावादिमते सृष्ट्यादिवाक्यैः सह महावाक्यस्यैकार्थता सम्भवति । पूर्वकाण्डे विध्येकवाक्यताऽर्थवादानां, स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति । उत्तरकाण्डे ब्रह्मवादिनां माहात्म्यज्ञानेनैकवाक्यता । अन्येषां मते तु न वेदान्तेषु माहात्म्यज्ञानमुपयुज्यते । नापि विधिः । अत एवैकवाक्यताभावान्नैवमर्थः स्वीकर्तव्यः॥८६

नन्वस्त्येकवाक्यतायां प्रकारोऽध्यारोपापवादः । पूर्वश्रुत्या प्रथमं जगज्जननमुक्त्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वे ब्रह्मणि प्रतिपाद्य तद्द्वारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शाखारुन्धतीन्यायेन पूर्वोक्तमपोह्य कर्तृत्वाद्यपेतं पश्चाद् ब्रह्म बोध्यत इत्याह ॥ अपवादार्थ इति ॥ एतस्य कर्तृत्वादेरारोपः । तस्य प्रयोजनं, दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमिति ॥ अतो न ब्रह्मणि वस्तुतः कर्तृत्वमितिचेन्नैवं वक्तुं युक्तम् ॥ ८७ ॥

नन्वित्यादि ॥ विचारो महान् । वेदाध्ययनविधिर्ह्यर्थज्ञानार्थं विचारमाक्षिपतीति वैधत्वान्मननरूपत्वाच्च विचारो महान् । तत्र विचारे च क्रियमाणे प्राङ्भिः श्रुतिवदाधुनिकैः सूत्राण्यपि विचारणीयानीति तेषूक्तादिचिन्ताया अप्यवश्यवक्तव्यत्वात् कथमेकान्ततो निर्णयः । तथाच तदनन्यत्वपदमानन्दमयवद् दुरुक्तरूपमिति न तेन श्रुत्यर्थनिश्चयः, किन्तु प्रेक्षावद्विचारेणैव निर्णय इति भावः । एवं सति सूत्रमन्यथा नीत्वा विचारेण यत् सिद्ध्यति तदुपपादयन्ति ॥ सृष्टीत्यादि ॥ ज्ञानस्यैव अपरोक्षज्ञानस्यैव फलसाधकत्वाद् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभिस्तथात्वात् ॥ कार्यापेक्षयेति ॥ परिणामापेक्षया । तथाच परिणामाङ्गीकारे विकृतत्वकृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषग्रासापातात् तन्निरासे क्रियमाणे कार्यस्य विलम्बेन बोधकत्वमिति तथेत्यर्थः । तथाच विचारे क्रियमाणे सृष्ट्यादीत्यादिनोक्तचतुष्केण मिथ्यात्वमेव जगतः सिद्ध्यतीति तदेवाङ्गीकार्यमिति भावः । एवं

परमतमुपपाद्य तद् दूषयन्ति ॥ परिहरतीत्यादि, स्वीकर्तव्य इत्यन्तम् ॥ एतदिति ॥ स्तावकत्वमित्यर्थः । कुतो न सम्भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ पूर्वेत्यादि ॥ अयमर्थः । अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यादिति ह्येकवाक्यलक्षणम् । अर्थश्च प्रयोजनम् । यथा वायव्यं श्वेतमित्यादौ विध्यर्थवादवाक्ययोः । तत्रोभयोरपि भूतिरूपमेकं प्रयोजनम् । विधिश्च प्रवृत्त्यर्थं प्रशंसारूपं सहायमपेक्षते । तां विना प्रवर्तयितुमसमर्थत्वात् । प्रशंसावाक्यं च स्वस्य सविषयत्वाय विधिबोधितं कर्मापेक्षत इत्युभयमपि विभागे साकाङ्क्षमिति पूर्वकाण्डे सर्वत्रैवमेकवाक्यता विध्यर्थवादवाक्ययोः । उत्तरकाण्डे तु ब्रह्मैव सर्वत्र प्रतिपाद्यं, पूर्वत्र धर्म इव । इदं च ज्ञेयं, स यथानुष्ठेयः । अत्र च माहात्म्यज्ञानोपजननद्वारा सृष्ट्यादिवाक्यानि ब्रह्मज्ञान उपकुर्वन्ति, पूर्वत्र प्रशस्यताज्ञानोपजननद्वाराऽर्थवादा इव विध्यर्थम् । एवं सति विधिर्यथा स्वार्थस्य प्रवर्तनस्य सिद्ध्यर्थमर्थवादाकाङ्क्षी, तथा ज्ञानवाक्यमपि स्वार्थस्य ज्ञानस्य सिद्ध्यर्थं सृष्ट्यादिवाक्याकाङ्क्षि । अन्यथा विविक्ततानित्यतादीनामनुमानेन, आत्मसत्तायाश्च प्रत्यग्विदस्त्यैव सिद्धौ विशेषाकाङ्क्षायाश्च सांख्यादिदर्शनैरेव निवृत्तिसिद्धावौपनिषदपुरुषज्ञानार्थं न कोऽपि प्रयतेत ।

किञ्च, तत्र यथाऽतिबहिर्मुखान् कारीर्यादिवाक्यैर्वेदार्थेऽभिमुखान् विधाय प्ररोचनार्थं लौकिकफलान्तराणि चोक्त्वा, नित्यानात्मसुखमेव मुख्यं फलं दर्शयतीति तदेव प्रयोजनम् । एवमुत्तरकाण्डेऽप्यतिबहिर्मुखान्, य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्यादिवाक्यैर्वेदान्तार्थेऽभिमुखान् विधाय प्ररोचनाय प्रतिष्ठादिरूपाणि फलान्तराण्युक्त्वा प्रधानविद्यायाः परप्राप्तिमेव ब्रह्मभावमेव च मुख्यं फलं दर्शयतीति द्वितीयकाण्डेऽपि ब्रह्मवादिनां मते तदेकमेव प्रयोजनमतो महावाक्यस्य सृष्ट्यादिवाक्यैः सहैकवाक्यता । मायावादिनान्तु पूर्वपक्षोक्तरीत्या केवलज्ञानस्यैव फलसाधकत्वेनासहायशूरत्वात् सृष्ट्यादिवाक्यवैयर्थ्यापातात् स्तावकत्वस्याप्यशक्यवचनत्वाच्चैकवाक्यतादौर्घट्यान्नैवमर्थः स्वीकर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण सार्थक्यमेषामाशङ्कन्ते ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य, चेदित्यन्तम् ॥ अर्थस्तु निगदव्याख्यात एव । दूषयन्ति ॥ नैवं वक्तुं

युक्तमित्यादि ॥ अपवादार्थमित्यादि ॥ यथापवादार्थं वन्ध्यापुत्रकथनेऽपि न तत्प्रतीतिः । तस्य वाङ्मात्रत्वात् । एवमपवादार्थं कथितं जगदपि वाङ्मात्रमिति तद्वन्न प्रतीयेतैवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तत्र हेतुः ।

मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ॥
ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ॥ ८८ ॥
मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ॥
मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ॥ ८९ ॥

मुख्यार्थबाधनमिति ॥ अपवादार्थं जगत्कथने तस्य सती प्रतीतिर्न स्यात् । न हि जगत्प्रतीतिर्वेदसिद्धा । येन प्रथमं बोधयति, पश्चान्निषेधति । लोकसिद्धा ह्येषा । तथाच तत्कर्तारमेवाह । जगदनूद्य तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा, यदि हि निषेधं कुर्यात् तदा कार्यस्य विद्यमानत्वात् कर्त्रन्तराभावाच्च बाधितविषया स्यात् । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । वेदोऽपि स्वभ्रान्तिकल्पित इति महत् साहसम् । किञ्च । स कल्पको नास्मदादिः । तथा सति पारम्पर्यं नोपपद्येत । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति न्यायविरोधश्च । अतः प्रपञ्चप्रतीतेर्विद्यमानत्वान्मुख्यार्थबाधनं नास्ति । अथ ग्रहिलतया मायासहितस्यैव कर्तृत्वमङ्गीक्रियेत, प्रपञ्चस्य च मायिकत्वं, तदा लौकिकमायिनो दृष्टान्तीकर्तव्याः । तत्र च तादृशप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमन्त्रादिना कर्तृत्वं नटे वर्तत एवेत्याह ॥ ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपीति ॥ दर्शनन्यायश्रुतिभिर्न जगतो मिथ्यात्वमिति भावः ॥ ८८ ॥

मिथ्यात्वाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ मुक्तिस्तदेति ॥ कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे तन्मध्यपातान्मनुष्यादीनां मुक्त्यर्थं प्रयत्नो

व्यर्थः स्यात् । न हि मायायां प्रतीताः पारावताः कदाचिदपि मुच्यन्ते । नापि स्वप्नदृष्टा गजाः । अतोऽखिलजगत्साक्षी भगवानेव मुच्यते । न त्वस्मदादयः । तन्मायापरिकल्पितत्वात् । तथा सति व्यर्थः पारलौकिकप्रयासः । अस्मदज्ञानपरिकल्पितत्वं तु मोहार्थमिति पक्षद्वयेऽपि मायावादो बाधितः । उपहितचैतन्यरूपभगवन्मायापक्षे, तथा अस्मदज्ञानपरिकल्पनापक्षे च ।

स्वप्रवृत्तिविघातेन गुर्वादीनां च दूषणात् ।
मायावादो न मन्तव्यः सर्वव्यामोहकारकः ॥

नन्वस्तु मायैव कर्त्री, तदुपहितो जीवो वा । ब्रह्म तूभयविम्बरूपमिति श्रुतौ तत्कर्तृत्वं बाध्यत इत्याशङ्क्याह ॥ मायादीनां च कर्तृत्वमिति ॥ कथमसतः सज्जायेत, ईक्षतेर्नाशब्दं, कामाच्च नानुमानापेक्षा, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैर्मायायाः प्रकृतेर्जीवस्य च कर्तृत्वं निषिध्यते ॥ ८९ ॥

ननु यथाऽऽग्नेयं पञ्चकपालमुद्वसानीयं निर्वपेदिति पञ्चकपालं बोधयित्वा, गायत्रो वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा व्यृद्धयति यत् पञ्चकपालं करोतीत्यनेन निन्दया निषेधेऽपि पञ्चकपालाग्नेयप्रतीतिस्तथा जगत्प्रतीतिरपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ न हीति ॥ लोकसिद्धेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धा, न तु शाब्दीत्यर्थः । किं तावतेत्यत आहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ निषेधमिति ॥ कर्तृनिषेधम् ॥ कार्यस्य विद्यमानत्वादित्यादि ॥ क्षित्यादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वानुमानात् तेन च सकर्तृकत्वानुमानादावश्यके कर्तर्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमत्त्वेन सिद्धेऽपि निषेधन्ती निषेधिका श्रुतिः कर्त्रभावमन्तरेणानुपपद्यमाना स्वस्मिन् प्रतारकत्वमादध्यात् । निषिध्यमाने वा कर्तरि प्रातीतिकमपि जगत् कार्यमिति कर्तारमन्तरेणाऽसम्भवदनुवादं बाधितविषयं कुर्यादिति बाधितविषया स्यादिति वार्थः । ननु किमेवमतिनिर्बन्धेन प्रपञ्चमिथ्यात्वं निराक्रियत इत्यत आहुः ॥ सर्वत इत्यादि ॥ तथाच श्रुत्युपपादनार्थमेवायं प्रयासो, न तु प्रतिवादिनि-

ग्रहार्थ इति भावः । लौकिकव्यवहार इव वैदिकोऽपि व्यवहारो भ्रान्तिकल्पितः शिष्यशास्तृशास्त्रादिरूप इति वेदान्तवाक्यमसत्यमिति च वदत उपालभन्ते ॥ वेदोऽपीत्यादि ॥ बाह्यतुल्यतासम्पादकत्वान्महदित्यर्थः । किं तेनेत्याकाङ्क्षायां दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यारभ्य, नास्तीत्यन्तम् ॥ पारम्पर्यं नोपपद्येतेति ॥ तदभावे चापौरुषेयतापि भज्येतेति सिद्धान्तोऽपि व्याहन्येतेति भावः । न्यायोपन्यासस्तु, स्वप्नमाये यथादृष्टे इति गौडवार्तिकस्यापि विरुद्धत्वज्ञापनाय फलति । वासनया जीवाविद्यया वा जगत्प्रतीतिरिति पक्षौ तु विद्वन्मण्डने प्रपञ्च्य परास्ताविति नेह विस्तरः । एवमनभ्युपगम्य परमतं पराकृतमथाभ्युपगम्यापि पराकुर्वन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ ऐन्द्रजालिकेति ॥ एतेन ब्रह्मवादेऽप्यन्तरासृष्टचङ्गीकारात् प्राप्तं तौल्यमपि निरस्तं ज्ञेयम् । तदङ्गीकारेऽपि तदुपाधिकायास्तादृशब्रह्मस्वरूपस्य चाङ्गीकरणेन तज्जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मण्यङ्गीकारेण तौल्याभावादिति ॥ ८८ ॥

दूषणान्तरमाहुः ॥ मिथ्यात्वेत्यादि ॥ मोहार्थमिति ॥ सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद् दिवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो सुवरित्यादिश्रुतिविरोधात्, स्वानिष्टसृष्टिदर्शनविरोधात्, ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिमित्यादिश्रुतिविरोधाच्च मूर्खप्रतारणमात्रार्थमित्यर्थः । पक्षद्वयमाहुः ॥ उपहितेत्यादि ॥ अत्र प्रथमः पक्षः शाङ्करो, द्वितीयो वाचस्पत्यो ज्ञेयः । यथाह कल्पतरुकारः । अज्ञातं नटवत् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽब्रवीत् * जीवाज्ञानं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा * इति । एवं मायावाद्यभिमतं पक्षद्वयं दूषयित्वा मायावादस्यानादरणीयत्वमाहुः ॥ स्वप्रवृत्तीत्यादि ॥ यदि जीवाभिन्नं ब्रह्म जगज्जनयेत्, स्वानिष्टं न जनयेत् । दृश्यते चानिष्टमतो जीवाभिन्नं न जनयतीति स्वप्रवृत्तिविघातेन शिष्यशास्त्रशास्तृणामसत्यत्वकथनेन तथा दूषणाच्च तथेत्यर्थः । मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः * अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा * सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् * तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराऽऽज्ञया * वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे * इति पञ्चदशप्रकरणीकारमतं सांख्यमतं चोत्थाप्य दूषयन्ति ॥ नन्वित्यारभ्य, निषिध्यत इत्यन्तम् ॥ उभयबिम्बरूपमिति ॥ उभयौ मायाजीवौ तयोरादर्शप्रतिबिम्बयोरिव बिम्बरूपं द्र-

दृभूतपुरुषस्थानीयम् । तत्सन्निधिमात्रेण सूर्यादेर्जलप्रतिबिम्बगतचलनकर्तृत्ववद् ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वं श्रुतावुपचर्यत इत्यर्थः । यद्वा । तयोः सतोर्बिम्बरूपं चन्द्रबिम्बवत् । यथा चन्द्रबिम्बं विपरीतगतिमद्भिः सन्निहितैर्मेघैर्गच्छदिव प्रतीतिबलेनोच्यते, तथा मायादिभिर्ब्रह्मापि कुर्वदिव भवतीति श्रुतौ तस्य कर्तृत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥ अनया श्रुत्या मायावाद्यभिमताया मायायाः कर्तृत्वं निषिद्ध्यते । ईक्षत्यधिकरणे चेक्षणेन चेतनलिङ्गेन जडायाः प्रकृतेः कर्तृत्वं प्रतिषिद्ध्यते । तथैवानन्दमयाधिकरणस्थेन कामाच्चेति सूत्रेण । नेतर इति सूत्रेण च जीवस्य प्राक् शरीराद्युत्पत्तेस्तस्य कर्तृताया अनुपपद्यमानत्वात् । अतो मतद्वयमपि श्रुत्यसम्मतमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

पुनः श्रुतिसम्मतत्वमकर्तृत्वस्याशङ्क्य परिहरन्ति ॥

ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधः श्रूयते, अस्थूलादिवाक्यैः । तथा निरञ्जनश्रुतिः । अकर्ता अभोक्ता चेति । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इति । एतदन्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वस्य भ्रान्तिसमानाधिकरणत्वं लोके दृष्टमिति दूषणभयाद् ब्रह्मणि कर्तृत्वं नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याह ।

अकर्तृत्वञ्च यत् तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ॥
विरुद्धधर्मबोधाय न युक्त्यैकस्य वारणम् ॥
मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ॥ ९० ॥

अकर्तृत्वं चेति ॥ ब्रह्मण्यलौकिकं कर्तृत्वं वदन्नकर्तृत्वमाह, लौकिककर्तृत्वनिषेधार्थम् । अन्यथा, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति स्वस्य पश्चात् कर्तृत्वमुच्यमानं विरुद्ध्येत । एतदेवाभिसन्धाय केनचिदुक्तं, न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टेः क्वचिदाप्तता * अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञ इति । अतो माहात्म्यज्ञापनार्थमेव अकर्तृ-

त्वकथनम् । यथा, पुरुष एवेदं सर्वम्, उताऽमृतत्वस्येशानः, एतावानस्य महिमेति हिशब्दार्थः । माहात्म्यबोधनप्रकारमाह ॥ विरुद्धधर्मबोधायेति ॥ यत्रैव परस्परविरुद्धा धर्मा बोध्यन्ते स एव महान् । ते धर्मा उभये सत्याः अन्यथा माहात्म्यं न सिद्ध्येव । नटवत् । अतो युक्त्या अन्यतरस्य न बाधः । पुराणं तु मित्रसंमितमिति लोकरीत्या प्रबोधयत् कदाचिन्मायिकत्वं बोधयतीत्याह ॥ मायिकत्वं पुराणेष्विति ॥ आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा बोध्यते । अवान्तरप्रकरणानुरोधाच्च तथाऽवसीयते ॥ ९० ॥

नन्वित्यारभ्य, न बाध इत्यन्तम् ॥ निरञ्जनश्रुतिरिति ॥ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् * इति कर्तृत्वस्याञ्जनव्याप्यत्वात् तदभावे तदभाव इति भावः॥ अहं सर्वस्येत्यादि ॥ गीतायां पूर्वम्, अहङ्कारविमूढात्मेत्यनेन कर्तृत्वं निषिद्ध्य, अहं सर्वस्येत्यादिना यथा पश्चादुच्यते तथा श्रुतावपि पूर्वमस्थूलादिवाक्यमुक्त्वाऽग्रे, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठत इत्यादिना प्रशासितृत्वमुच्यते । अतस्तदपि विरुद्ध्येतेति भावः। वस्तुतस्तु गीतायां, प्रकृतेः क्रियमाणानीति वाक्यं योगदर्शनरीत्या जीवात्मानं प्रकृत्योक्तमिति तस्यैवाहङ्कारविमूढात्मत्वं बोधयति, न तु ब्रह्मणः । प्रकरणभेदात् । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ केनचिदुक्तमिति ॥ कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्येणोक्तमित्यर्थः । कारिकार्थस्तु-- अहङ्कारविमूढेति वाक्यं न प्रमाणम् । तत्र हेतुः । अनाप्तोक्तिरिति । तत्रापि हेतुः । नादृष्टेः । अज्ञस्य क्वचिदाप्तता न । यथादृष्टार्थवादिन एवाप्तत्वात् । अथैतद्वक्ता आप्तस्तर्ह्यदृश्यं प्रकृत्यादि पश्यतीति भवति सर्वज्ञः । तथाच सर्वज्ञत्वेन सर्वकर्तृत्वस्य योगादिदर्शनासिद्धत्वान्मूढानामकर्तृत्वं वदन् स्वस्मिन्नेव कर्तृत्वं पर्यवसाययतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यं श्रुतीनां संमतमित्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र श्रुतौ भूतभव्ययोरविद्यमानत्वेन प्रतीतयोरपि पुरुषत्वं विधाय पुरुषस्य तावन्मात्रतां वारयन् मोक्षनियामकत्वमाह ॥ उताऽमृतेत्यादि ॥ ततो, यदन्नेनातिरोहतीत्यनेन पृथिव्या तदतिरोभावं तत्र हेतुतया

वदँस्तस्य माहात्म्यमाह । एतावानित्यादिना । यत ईदृशोऽस्य महिमा अतोऽपि पुरुषो ज्यायान् सर्वोत्कृष्टः ॥ अकर्तृत्वञ्चेतिमूलस्थ-श्चोऽप्यर्थे, अनुक्तसमुच्चयार्थो वा । तदेव निगमयन्ति ॥ यत्रैवमित्या-दि ॥ ननु यद्येवं तर्हि वेदोपबृंहकेषु पुराणेषु किमिति प्रपञ्चस्य मायिकत्वमुच्यते इत्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं वक्तुमाहुः ॥ पुराणं त्वि-त्यादि ॥ मित्रसंमतमिति ॥ मित्रवत् संमतमित्यर्थः । प्रियं यथा, विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्था इति वदत् सर्वथैतद्गृहे न भोक्तव्यमिति वक्तुं विषभोजनमपि वक्ति । न ह्यत्र विषभोजने तात्पर्यं, किन्तु सर्वथा तद्गृहभोजनाभावे । तथा आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा बोध्यत इति तथेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ यदा वैराग्योत्पादनावश्य-कता तदा । अन्यदा तु, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया * यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् * इति । प्रकृतिर्ह्यस्यो-पादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वहम् * इति श्रीभागवते । विष्णुपुराणे च प्रथमेंऽशे । तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराऽखिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविक-ल्पवदिति * । वस्तुतो नित्यं, किन्त्वाविर्भावादिविकल्पयुक्तमित्य-र्थः । वैराग्यार्थमेव मायिकत्वकथनमित्यत्र गमकमाहुः ॥ अवान्तर-प्रकरणानुरोधादिति ॥ तदेतत् किञ्चित् प्रपञ्च्य दर्श्यते । तथाहि । एकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये, त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजन-बन्धुषु * मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व गाम् * इत्य-नेन बन्धुस्नेहत्यागः, स्वस्मिन् सम्यङ् मनोनिवेशनं चेत्यङ्गद्वयवि-शिष्टसमदृक्त्वेन भूमौ विचरणमुपदिशतो भगवतो, यदिदं मनसा वाचा * इत्यादिवाक्यपञ्चकम् । तद्धि सम्यक्त्वस्य पूर्वाङ्गं, यः स्व-जनबन्धुस्नेहत्यागस्तदर्थमान्तरालिकसृष्टिमादायोक्तं भवति । अ-न्यथा, सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः * पश्यन् मदात्मकं विश्वं न विषज्जेत वै पुनरित्युपसंहारे पश्यन् मदात्मकं विश्वमित्येवं समदृक्त्वं न विवृणुयात् । पश्यन् मायात्मकमित्येवं च विवृणुयात् । अतो मदात्मकं विश्वं पश्यन् समदृङ् नश्वरत्वेन गृह्यमाणेषु स्व-जनबन्धुषु पुनर्वै निश्चयेन न विषज्जेतेत्युक्तं भवति । ततश्च मौसले यन्मायिकं प्रकटीकार्यं तद्विषयमेवेदं बोध्यम् । एतस्यैव विस्तारोऽग्रे प्रश्नानुरोधेन । एवं सति तदग्रिमप्रश्ने, सोऽहं ममाहमिति मूढमति-

र्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे * तत्त्वञ्जसा निगदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् * इति श्लोके, त्वन्मायया विरचितेति, सोऽहम्ममाहमित्याकारिकाया अन्तरासृष्टिविषयिण्या मूढबुद्धेर्विशेषणम् । आत्मनीति भिन्नं पदम् । तदिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लुप्ता । ततश्च सानुबन्धे आत्मनि सोऽहं ममाहमिति त्वन्मायया विरचिता या मूढमतिस्तां बुद्धिं त्यक्त्वा विगाढो दृढोऽहं भवन्निगदितं यथा संसाधयामि तथा शाधीत्यन्वयो ज्ञेयः । दशमाध्याये तु, सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः * नानात्मकत्वाद् विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैरिति श्लोके भेदात्मबुद्धेरेव विफलत्वमुक्तम् । न तु प्रपञ्चस्य मिथात्वमिह । वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिरित्यत्रापि विद्यया, विकल्पबुद्धिरूपायाः सकार्याविद्याया नाशे तन्नाशिकायाः सात्त्विकज्ञानरूपाया विद्याया अपि अग्निदृष्टान्तेन नाश्यनाशेन स्वतो नाशमात्रमुच्यते । तावता न काचित् क्षतिः । नाशस्य तिरोभावरूपत्वात् । सात्त्विकत्वेन तस्या अपि मनोऽवस्थारूपत्वात् । एतदग्रे, अथैषामित्यारभ्य, ते मुह्यन्ति शुचार्पिता * इत्यन्तेन कर्ममार्गीयभेदवादिनिन्दनं, काल आत्मेत्यनेन नानावादं चाह । तत्त्वनुकूलमेव । एवमग्रे द्वादशाध्याये, तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्येति द्वाभ्यां सर्वत्यागपूर्वकपुष्टिमार्गीयशरणगमनोपदेशोत्तरमुद्धवसंशयनिवर्तनाय, स एष जीव इत्यारभ्य, अथ त्यजास्त्रमित्यन्तेन यदुक्तं, तत्रापि संशयोत्पादकचाञ्चल्यनिवृत्त्यर्थं मनोनिग्रहस्यावश्यकत्वाद् विहितप्रतिषिद्धादिभेदबोधनेन चित्तचाञ्चल्यजनकस्य वेदस्य, स एष इत्यादि वाणीत्यन्तेन स्वव्यक्तिरूपं स्वरूपं सपरिकरमुक्त्वा, तदर्थस्य रूपप्रपञ्चस्यापि वेदातिदेशेन स्वव्यक्तिरूपतामुक्त्वा, त्याज्यांशं बोधयितुं, स एष इत्यादिना प्रकृतिपुरुषबीजस्य कर्मात्मकस्य भेदप्रपञ्चस्य स्वरूपं वदन् प्रतिषिद्धन्यायेन हेयमेतं मायामयं यो वेद स वेदं वेदेत्युपसंहृत्य, एवं गुरूपासनयेत्येकेन मनोनिग्रहप्रकारमाह । अतोऽत्रापि वैराग्यार्थं मतान्तरसृष्ट्यनुवादः पूर्ववदेवेति न चोद्यावकाशः ।

एवमेव त्रयोदशे योगबोधनार्थं हंसगीतामुपक्षिप्य तत्र भेदस्य वाचारब्धत्वमुक्त्वा, यदिदं मनसेत्यनेन सर्वस्यात्माभेदेन ज्ञानमुपदिश्य जीवदेहस्वरूपा ये गुणाश्चित्तं च तदुभयत्यागार्थं जीवस्य

मनोऽवस्थाविलक्षणत्वं साक्षित्वं च नृसिंहोत्तरतापनीयवदुक्त्वा, तर्हि संसृतिबन्धोऽयमित्यादिद्वाभ्यां त्यागोपायमुक्त्वा, यावन्नानार्थेत्यादिना नानात्वस्य भ्रान्तिकल्पितत्वाद्भेदनानात्वमनुमानादीनां संक्षिप्य, मां भजेतेत्युपदिशन्नीक्षेत विभ्रममित्यनेन त्रिविधस्य जाग्रदादिष्वन्तरा सृष्टस्यैवं मनोविलासत्वं भ्रमत्वं चाह । ततो, दृष्टिं तत इत्यादित्रयेण जीवदेहस्य पूर्वोक्तस्यैव नश्वरत्वादिकं वदन् सांख्ययोगगुह्यमुपसंहरति । तेनेदमपि वैराग्यार्थमेव भेदवाद्यभिमतां गुणविसर्गसृष्टिमेव तादृशीं वदतीति पूर्ववदेव । अत एव चतुर्दशपञ्चदशाध्यायद्वये एकस्यैव वेदस्याध्येतृणां प्रकृतिवैचित्र्यान्नानार्थवक्तृत्वं स्वमाययोक्त्वा, तुच्छफलभोक्तृत्वं च तेषामुक्त्वा, विंशैकविंशाभ्यामध्यायाभ्यां सप्रपञ्चं वेदार्थं संग्रहेणोक्त्वा, किं विधत्ते किमाचष्टे किमनूद्य विकल्पयेत् * इत्यास्या हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन * मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां * मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदतीत्यन्तेन शब्दस्य स्वाख्यानेन भिदा मायिकतावक्तृत्वमुक्तम् । तेन पूर्वोक्त एवार्थो निर्णीत इति निगर्वः । एवं सत्येकोनविंशे यदुक्तं त्वय्युद्धवाश्रयतीत्यनेन, तदपि, मायामात्रमिदं ज्ञात्वेत्युपक्रमोक्तसन्न्यासाङ्गवैराग्यसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तसृष्टिं लक्ष्यीकृत्यैवोक्तमतोऽत्रापि न चोद्यावकाशः । एवमेवाष्टाविंशे, छायाप्रत्याहृयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिणः * एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् * इत्येतेन पूर्वोक्तरूपाणामेव देहादीनामर्थक्रियाकारित्वेऽप्यसत्त्वं बोधयित्वा तदनुपदमेव, आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः * त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वर * इत्यनेन सर्वस्येश्वरात्मकत्वमुक्तमिति भेद एव मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीति । समाप्तौ च, एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह इति कथनात् सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमेव सिद्ध्यतीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । एवमेव पुराणान्तरेष्वपि ज्ञेयम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ९० ॥

उपसंहरति ।

तस्मादविद्यामात्रत्वकथनं मोहनाय हि ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ९१ ॥
अखण्डाद्वैतभाने तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ॥
ज्ञानाद् विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥९२॥

तस्मादिति ॥ अस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं संमतिरूपमाह ॥ असत्यमप्रतिष्ठं त इति ॥ अतो यत्र क्वचिज्जगतो मिथ्यात्वमसत्यत्वं मायिकत्वमिति बोध्यते तदासुरमिति निश्चयः ॥ ९१ ॥

ननु ब्रह्मवादेऽपि वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पानामसत्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥ अखण्डाद्वैतभाने त्विति ॥ द्वेधा हि वेदान्तानां बोधनप्रकारः । प्रजायेयेति वाक्यानुरोधादुच्चनीचत्वं भगवानेव प्राप्त इति विकल्पबुद्धावपि ब्रह्मावगतिर्न विरुद्धयते । क्वचित् पुनर्विकारा वाचैवारब्धा इति कार्यांशमनादृत्य वस्तुस्वरूपविचारेण आविर्भावतिरोभावौ पृथक्कृत्य सन्मात्रं जगदिति बोधयन्ति । तत्र प्रथमपक्षे सन्देह एव नास्ति । द्वितीयपक्षेऽपि न दूषणमिति तु शब्दः । यदा अखण्डाद्वैतभानं सुवर्णग्राहकवत् तत्त्वेनैव सर्वं गृह्णाति तदा अवान्तरविकल्पविषयिणी बुद्धिर्घटः पट इति, सा बाध्यते । सर्वत्र ब्रह्मैवेति । न तु स्वरूपतोऽपि घटादिपदार्थोऽपि धर्मी बाध्यत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तस्मादिति ॥ विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपस्य श्रौतसिद्धान्तस्य पौराणिकस्यावान्तरप्रकरणस्य चाननुसन्धानात् । अत्राविद्यामात्रपदेन तावन्मात्रताङ्गीकारेण एकदेशमात्रस्य सिद्धान्तत्वं ये वदन्ति ते प्रतारका इत्युक्तम् । तेषां प्रतारकत्वे मानमाहुः ॥ अस्मिन्नित्यादि ॥ असत्यमित्यादि ॥ ते आसुरा जगदसत्यम् अप्रतिष्ठम् अनीश्वरमाहुः । सत्यस्य कार्यं सत्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम्, ईश्वरेण नियमितं च

नाहुरित्यर्थः । तत्र हेतुः—सर्वमेव जगत् कामहेतुकं कामादुत्पद्यते । अपरस्परसम्भूतं, योषित्पुरुषयोः परस्परसम्बन्धेन सर्वमुत्पद्यमानं दृश्यते । अतोऽतादृशम् अन्यत् किं भविष्यति, न किमपीत्यर्थः । इत्यासुरमतमत्रोक्तम् ॥ आसुरमिति ॥ यो यादृशं पश्यति स तादृशं वदति । मायेत्यसुरा इत्यसुराणां मायोपासकत्वात् स्वसम्बन्धिनिरूपणं ते कुर्वन्तीति तन्मतमासुरमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

एवं सम्यक् प्रपञ्चस्य स्वरूपेण सत्यत्वं स्थापयित्वा विकल्परूपेणापि सत्यत्वं स्थापयितुं, नन्वित्यादिना आशङ्क्य समादधते ॥ अखण्डेत्यादि ॥ प्रजायेयेत्यादि ॥ बहु स्यामित्यनेन बहुभवने छान्दोग्यवत् सिद्धे पुनः प्रजायेयेत्यस्यात्र विव्रियमाण एवाकारः सिद्ध्यति । एवं सति यथा वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पानां वाङ्मात्रत्वमेवं प्रजायेयेत्यस्यानुरोधाद् भगवद्रूपत्वमपि श्रौतमिति मुख्याधिकारिणां विकल्पबुद्धावपि ब्रह्मावगतिर्न विरुद्ध्यते । शेषाणामर्थे द्वितीयः पक्षः । तदापि यथा बहुसुवर्णापेक्षायां तत्कार्याणि कटककुण्डलघटशरावादीन्यानीयैतावदिदं सुवर्णमिति सुवर्णत्वेनैव तानि गृह्यन्ते, न तु कटकादिरूपेणेति विकल्पबुद्धेरेव बाधो, न तु स्वरूपस्यापीति तादृशभानानुरोधेनापि न मिथ्यात्वं प्रपञ्चस्य सिद्ध्यतीति भावः । एतेन गौडवार्तिकानुरोधेनापि ये अग्रहिलत्वं विदधति, तेऽपि प्रत्युक्तरिता बोध्याः । गौडवार्तिकप्रकरणचतुष्टयार्थस्तु मया तद्व्याख्याने सोपपत्तिको निरूपित इति ततोऽवधेयः ॥ ९२ ॥

एवं मायावादं निराकृत्य माध्वमीमांसकादीन् भेदवादिनो निराकर्तुं तन्मतमाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु घटपटयोरद्वैतं नोपपद्यत इति प्रत्यक्षानुरोधाद् द्वैतमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ।
वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते ॥ ९३ ॥

भिन्नत्वमिति ॥ कटककुण्डलयोर्भेदो न सर्वथा भवति । उपादानस्यैकत्वात् । धर्मरूपत्वे एकस्यैवोभयं धर्मः । तयोश्चोपादाना-

ऽभेदात् । भेदो न युक्तिसहः । प्रत्यक्षं तु अभेदेऽपि भेदं गृह्णाति । द्विचन्द्रवत् । महतां तु प्रत्यक्षं तदपि न गृह्णाति । अतः प्रमाणानुरोधाद् वाचारम्भणमात्रत्वं पदार्थानामवगत्य सर्वत्र ब्रह्मभावावगतौ केन भेद उपजायत इत्यर्थः । तस्माद् भेदानुरोधेनापि ब्रह्मवादो न निराकर्तव्य इति भावः ॥ ९३ ॥

नन्वित्यादि ॥ भिन्नत्वमित्यादि च ॥ अयमर्थः । यदुक्तम्, अद्वैतं घटपटयोर्नोपपद्यत इति । तत् किमुपादानद्वैतात्? स्वरूपधर्मद्वैताद्वा? प्रमाणभेदाद्वा? । नाद्यः । श्रुतौ ब्रह्मण एवोपादानत्वकथनात् । यतो वा इमानीत्यादौ पञ्चम्या, जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशासनेनोपादानार्थ एव ज्ञातत्वात् । योनित्वश्रावणाच्च । लोकेऽपि सुवर्णविकृतिषु प्रतीयमानमपि द्वैतमनादृत्य सुवर्णार्थिना तद्ग्रहणेन सर्वथा कारणभेदस्यैव निश्चायनात् । श्रुतौ लोहदृष्टान्ताच्च । घटपटस्थले तु व्यावहारिकोपादानकृतो भेद इत्यवास्तवः । न द्वितीयः । सिद्धे स्वरूपैक्ये धर्मद्वैतस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा संवेष्टनप्रसारणे पटम्, उपवेशनोत्थाने च पुरुषमपि भिन्देताम् । एवं सहानवस्थानविरुद्धानामपि यत्र नाश्रयभेदकत्वं, तत्र सहावस्थानादविरुद्धानां तु सर्वथैव न तथात्वम् । अत एव न रूपरसाभ्यां घटो भिद्यते । येऽप्येककाले एकत्र सहानवस्थायिनो निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादयस्तेऽपि प्रतियोगिभेदमुपलभ्य नाश्रयं भिन्दन्तीति गमनकर्मणि सार्वजनीनानुभवसिद्धम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वेन महामहिमत्वात् प्रतियोग्यन्तराभावेऽपि न तादृशां धर्माणां भेदकत्वमित्यधस्तादुपपादितमेव । वस्तुतस्तु तादृशोर्धर्मयोरपि न स्वरूपभेदः । न हि प्रतियोगिभेदमादाय भिन्नमिवोपलभ्यमानं निष्क्रमणत्वं प्रवेशनत्वं भिन्नं भवति । मानाभावात् । एवमन्यत्राप्यभिमानमात्रमेव भेदो, न तु वास्तवः । प्रजायेयेतीच्छा तु धर्माणां स्वरूपं ब्रह्मैव समर्पयन्ती, न तेषां स्वरूपभेदिका । तदेतदुक्तं, न युक्तिसह इति ॥ नापि तृतीयः । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेन तन्मूलकानामन्येषामपि तथात्वात् । अतः पारिशेष्याच्छ्रुतिसिद्धमेव तदनुरूपमहत्प्रत्यक्षसिद्धमेव चाङ्गीकार्यम् । तेन लोकप्रतीयमानरूपेण पदार्थानां वाचारम्भणमात्रत्वमेवेति

न कथमपि ब्रह्मवादनिराकृतिरिति तात्पर्यम् ॥ ९३ ॥

एवं भगवतो व्यासस्य च मतं ब्रह्मवादरूपं स्थापयित्वा सूत्रेषु मतान्तरनिराकरणे सांख्ययोगयोरपि निराकृतत्वाद् भगवदभिमतयोरपि तयोस्तथात्वं सम्भाव्यत इति तन्निवारणाय प्रथमं सांख्यं व्यवच्छेत्तुमाहुः ।

एवं मायावादं निराकृत्य सांख्यनिराकरणार्थमाह ।

सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ॥
अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ ९४ ॥
अन्ये सूत्रे निषिद्ध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः ॥
यस्मिन् ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यात्मबोधकः॥९५॥

सांख्यो बहुविध इति ॥ ब्रह्मवाद एव प्रथमसृष्टानां पदार्थानां सांख्ययोगात् सांख्यमिति यन्मतं तद् ब्रह्मवाद एव प्रविशति । स्वतन्त्रतया यानि मतानि तान्यप्रामाणिकानि । तत्रैकं स्थापयति । तत्रैक इति ॥ सतां प्रमाणसिद्धः । तस्य स्वरूपमाह ॥ अष्टाविंशतीति ॥ ९४ ॥

अन्येषां दूषणप्रकारमाह ॥ अन्य इति ॥ अन्येषां चानुपलब्धेः । न हि महत्तत्त्वं प्रकृतिर्वा जगति प्रतीयते । नित्या वा प्रकृतिर्निरवयवा च कथं परिणमति । अतः स्वभाववाद एव प्रकृतिवादोऽपि प्रविशतीति । अन्यद् दूषणं भाष्ये विस्तरेणोक्तम् । योगं निराकरोति ॥ योगोऽप्येक इति ॥ चित्तवृत्तिनिरोधो योगः । स च भगवद्ध्यानार्थमङ्गत्वेनोपयुज्यते । स प्रामाणिकः । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथा सिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा च, तथाऽन्ये देहेन्द्रियादिसाधकास्ते अप्रामाणिकाः । सूत्रे च

निषिद्ध्यन्ते, एतेन योगः प्रत्युक्त इति । तदाह । यस्मिन् ध्यानं भगवत इति । अन्ये सूत्रे निषिध्यन्त इत्यनुषङ्गः । ध्यानाभावेऽप्यात्मबोधाङ्गभूतः प्रामाणिक एव ॥ ९५ ॥

एवमित्यादि ॥ सांख्यो बहुविध इति ॥ सिद्धान्त इति शेषः ॥ एकमिति ॥ यथा द्वितीयतृतीयस्कन्धसिद्धम्, एकादशस्कन्धे भगवदुक्तं च ॥ सतामिति ॥ मन्वादीनामित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अन्येषामिति ॥ निरीश्वरकापिलोक्तादीनामित्यर्थः ॥ अन्येषामिति वैयासं सूत्रं विवृण्वन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ नन्वनुपलम्भेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन कारणभूता प्रकृतिर्महाँश्चानुमेयः । तथाहि । स्थूलानां सावयवानां भूतानां कार्यत्वात् तैस्तत्कारणभूतानि तन्मात्राण्यनुमाय तैर्द्विविधेन्द्रियैश्च कार्यैरहङ्कारं, तेन महत्तत्त्वं बुद्ध्यात्मकं, तेन च कार्येण प्रकृतिरनुमास्यत इतिचेन्न । प्रत्यक्षेण स्थूलकार्येण सूक्ष्मस्य कारणस्य साधनेऽपि सूक्ष्माणामगोचरत्वात् तैस्तत्कारणानुमानस्य दुर्घटत्वात् । यथाकथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेऽपि तैः कारणमात्रमेवानुमास्यते, न तु तद्विशेषः । तथा सत्यहङ्कारात् तेषामुत्पत्तिर्न न्यायात् सिद्ध्यति । नापि तस्मान्महतः । प्रत्यग्वित्तेरात्मविषयत्वेनात्मनोऽहङ्कारपृथक्करणस्य दूरतरत्वात् । यथाकथञ्चित् पृथक्त्वसिद्धावपि कारणतापर्यवसानस्य तत्रैव शक्यवचनत्वाद् बुद्धेश्च जन्यज्ञाने मनसि वान्तर्भावस्य शक्यवचनत्वान्न कथमपि प्रकृतिमहतोर्न्यायात् सिद्धिः । नापि श्रुतेः । अद्वैतभङ्गप्रसङ्गेन वादिविवक्षितरूपताया अशक्यवचनत्वात् । तदेतदुक्तं, न हीत्यादिना ॥ दूषणान्तरमाहुः ॥ नित्या वेत्यादि ॥ नित्यनिरवयवत्वयोः पुरुषतत्त्वेऽपि तुल्यत्वात् तस्य न परिणामः, प्रकृतेरेव परिणाम इत्यत्र बीजे विमृष्टे स्वभाव एव तथात्वेन पर्यवस्यतीति स्वभाववादोक्तानि नियतावधिकत्वाभावादीनि पुनरापतेयुरित्यर्थः ॥ योगोऽप्येक इति ॥ यः पुराणादिषूच्यते स प्रामाणिक इत्यर्थः । दूष्यमाहुः ॥ यस्त्वित्यादि ॥ स्वतन्त्रतयेति ॥ पातञ्जलसूत्र इत्यर्थः । कालक्षपणहेतुभूतसिद्धीनां जनकः पुराणादावपि तुच्छतया प्रतिपादितः ॥ ज्ञानात्मादयस्तन्त्रेषु कापालिकमते वामेषु च सिद्धान्त इत्यर्थः ॥ तदाहेति ॥ तस्माद्विषेध्यस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यस्मिन्नित्यादि ॥ योगः सबीजो नि-

बीजश्चेति द्विविधः। स एव सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञातपदाभ्यामुच्यते। तत्र संशयविपर्ययराहित्यपूर्वकं भाव्यस्य स्वरूपं येन प्रकर्षाज्ज्ञायते स सम्प्रज्ञातः। तत्र भावनीयानां पदार्थानामानन्त्यात् तान् सर्वान् विहाय यस्मिन् भगवतः स्थूलरूपस्य वा ध्यानं सोऽनिषिद्ध इत्यर्थः। पुराणेषु निर्बीजस्याप्युक्तत्वात् तत्संग्रहायाप्याहुः॥ ध्यानाभाव इत्यादि॥ यत्र ध्येयस्य रूपस्य न भानं, यन्नेति नेतीत्यत्र स निर्बीजोऽपि प्रामाणिक इत्यर्थः। एवं चतुर्लक्षण्यां समन्वयाविरोधयोर्यावत् तावत्पर्यन्तं तदेतावता ग्रन्थेन संगृहीतम्॥ ९५॥

तस्य सर्वस्यापि प्रयोजनं वदन्तः साधनफलाध्यायार्थं संग्रहेणाहुः।

एवं परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतं स्थापयित्वा निरूपितस्य भक्त्युपयोगमाह।

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा॥
एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात्॥ ९६॥

वैराग्येति॥ पञ्चाङ्गयुक्तः पुरुषो भगवन्तं भजेत्। तत्र प्रथमं वैराग्यमङ्गम्। तदभावे भगवदावेशाभावान्न भजनासिद्धिः। द्वितीयं ज्ञानं सर्वपदार्थानां याथार्थ्यरूपं भगवतश्च। तदभावे निश्चयाभावान्न प्रवृत्तिः। योगोऽप्यङ्गम्। मनसश्चाञ्चल्ये, भजनानुपपत्तेः। तथा प्रेमाप्यङ्गम्। तदभावे भजनं स्वतः पुरुषार्थरूपं न भवेत्। रसाभिव्यक्त्यभावात्। तपोऽप्यङ्गम्। तदभावे देहादेरामत्वान्न भजनं सिद्ध्यति। तपसा च देहेन्द्रियादीनां पाकः। पञ्चानां समुदायो दुर्लभ इति गौणपक्षमाह॥ एकेनापीति॥ दृढेनेति विशेषः॥ ईशं समर्थं कृष्णम्॥ सिद्धिं मोक्षम्॥ ९६॥

एवमित्यादिना॥ द्वितीयमित्यादि॥ एतेन सांख्ययोगयोः सदाहतत्वे बीजमुक्तम्। एतेषु वैराग्ययोगौ फलोपकारकौ। ज्ञान-

तपसी स्वरूपोपकारके । प्रेम तु स्वरूपोत्कर्षाधायकम् । एवं पञ्चा-नामुपयोगो बोध्यः । अत्राङ्गपञ्चकयुक्तं भजनं मुख्यम् । तस्य दुर्ल-भत्वादाहुः ॥ पञ्चानामिति ॥ अत्र खट्वाङ्गादय उदाहरणत्वेन ज्ञेया, ऊह्याश्च ॥ ९६ ॥

मतान्तरे चतुर्द्धा प्रलयोऽङ्गीक्रियते प्रपञ्चस्य । तत्र चतुर्थ आत्यन्तिकः । स च ज्ञानेन भवति । तथा सति ज्ञानेन लयाज्ज्ञान-नाश्यत्वं प्रपञ्चस्यायाति । ततश्चाविद्यकत्वं सिद्ध्यतीति तेषामभि-मानोऽपि विरुद्ध इति ज्ञापनाय तमप्यंशं दूषयितुमाहुः ।

एवमुत्पत्तिप्रकारेणापि परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतं स्था-पयित्वा कालद्रव्यगुणैस्त्रेधैव प्रलय इति प्रलयप्रकारेणापि परमतं निराकर्तुमाह ।

ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदिताः ॥
मनसः शुद्धिसिद्ध्यर्थमेकः सांख्यानुलोमतः ॥ ९७ ॥

ज्ञाने लयप्रकारा हीति ॥ ज्ञानमार्गे जगतो लयप्रकारा बहव उक्ता इति ते सर्वे प्रकरणाभावान्मनसः शुद्ध्यर्थं ज्ञेयाः । यत-स्त्रिविध एव संक्रमः, कालेन नित्यः । द्रव्येण सङ्कर्षणमुखाग्निना नैमित्तिकः गुणैः प्राकृतिकः । त एव प्रकारान्तरमापन्ना भावनया साधिता आत्यन्तिकशब्दवाच्या भवन्ति । न त्वात्यन्तिको-ऽतिरिक्तः । अहन्ताममतानाश एव विषयाणां नाशोपचारात् । ततोऽतिरिक्तकल्पनायां प्रमाणाभावः । भावनया फलं भवतीति तदाह फलम् ॥ मनसः शुद्धिसिद्ध्यर्थमिति ॥ एकः सांख्यानु-लोमत इति ॥ अन्ने प्रलीयते मर्त्य इत्यादिना निरूपितः ॥ ९७ ॥

एवमुत्पत्तीत्यादि ॥ ज्ञाने ये लयप्रकारा उक्तास्ते भावनामा-त्रतो मनसि भावनीया इति मूलयोजनार्थः ॥ प्रकरणाभावादिति ॥ प्रकरणं ह्युभयाकाङ्क्षा । परस्पराकाङ्क्षाभावादित्यर्थः । सोऽनुपदं व्यु-

त्पाद्यः । प्रकरणाभावे हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ त्रिविध इति ॥ यद्यपि श्रुतौ लयमात्रमुक्तं, त्रैविध्यं चातुर्विध्यं वा न प्रतिपादितं, तथापि पुराणेषु, कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रम * इति तृतीयस्कन्धादौ निरूपणात् तथेत्यर्थः । त्रैविध्यं व्याकुर्वन्ति ॥ कालेनेत्यादि ॥ तदुक्तं द्वादशे । नित्यदा ह्यङ्ग भूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप * उत्पत्तिप्रलयावेके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते * कालस्रोतोजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा * परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतव * इति । तदन्ते प्रलयस्तावद् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता * त्रयो लोका इमे यत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि * एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् * शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति । तृतीयस्कन्धे । त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना * इति कथनादस्य द्रव्यकृतत्वम् । द्विपरार्द्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः * तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै * इत्यारभ्य, लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा * शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुता * इति । यद्यप्यत्र गुणानामपि ग्रास उक्तस्तथापि क्षुब्धानामेव नाशः शक्तिपदाज्ज्ञेयः । अयमेव, कृष्णस्यात्मरतौ त्वस्य लयः सर्वसुखावह * इति कारिकया पूर्वं परामृष्टः । द्रव्येणेत्यादौ, सङ्कर्षणमुखाग्निनेत्याद्युपलक्षणम् । कालद्रव्यगुणैरित्यस्य सुबोधिन्यां, द्रव्यैर्वायुदण्डादिभिर्गुणैर्विरोधिभिरिति व्याख्यानात् । तेन योगादिना देहस्य दाहक्लेदशोषच्छेदादिना च लयोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः । तेन न चोद्यावसरः । ननु, नित्यो नैमित्तिकश्चैव तथा प्राकृतिको लयः * आत्यन्तिकश्च कथित * इति द्वादशस्कन्धे वाक्याच्चतुर्थः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः ॥ त एवेत्यादि ॥ प्रकारान्तरमापन्ना इत्यस्यैव विवरणं भावनया साधिता इति ॥ तत्र हेतुमाहुः ॥ अहंतेत्यादि ॥ यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहङ्करणात्मबन्धनम् * छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्ग संप्लवम् * इति द्वादशीयवाक्य आत्माध्यासरूपाहङ्कारच्छेदस्यावस्थानस्य चोक्तत्वात् तस्यैवाङ्गसंप्लवत्वकथनादङ्गेति सम्बोधनाद्वा मायामयाहङ्कारनाश एव । यथा चौरराजादिना नीते धने तत्र ममतानाशान्नष्टं धनमित्युपचारस्तथात्राप्यङ्गनाशोपचार इत्यवस्थानकथनाज्ज्ञायते । तेन तथेत्यर्थः ॥ भावनया फलं भवतीति

तदाहेति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारप्रलयभावनया मनःशुद्धिरूपं फलं भवति, न तु देहनाशोऽपीति ज्ञापनाय प्रमाणं वदँस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः ॥ अत्र इत्यादि ॥ इदमेकादशे चतुर्विंशाध्यायेऽस्ति । तत्रोपक्रमे, अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितम * यद् विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद् वैकल्पिकं भ्रमम * इति प्रतिज्ञानाद्, उपसंहारे च, एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः * मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तम * इति कथनाच्चाऽऽत्माध्यासरूपाहङ्काराख्यभ्रमनिवृत्तिरेव फलं सिद्ध्यतीत्यस्याः सङ्घातलयभावनाया मनःशुद्धिरेव प्रयोजनं, न तु शरीरस्यापि लयः । तथा सति तदानीमेव शरीरपातः स्यात् । सद्यो जह्यादित्युक्तेः । तथाच तदभावादपि मायावादो न मन्तव्य इति भावः । संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचिदिति * देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हीति * जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यत * इति च यदुक्तं प्रकरणादिभागे तस्यैवायं सर्वोऽपि परिकरो ज्ञेयः । एवमत्र प्रकारान्तरमापन्नस्य प्राकृतिकस्यात्यन्तिकत्वमुक्तम । एवमेव नित्यनैमित्तिकयोरप्युदाहरणं दृष्ट्वाऽऽत्यन्तिकत्वं लयभावनयोहनीयम । यथैकादशे द्वाविंशाध्याये प्रकृतिपुरुषभेददिदृक्षुश्रीमदुद्धवपृष्टेन भगवता मतान्तरीयसांख्यादिसिद्धयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विकल्पस्य गुणक्षोभात्मकत्वमुक्त्वा, मायाबलादिकं चोक्त्वा, अहङ्कारस्य मोहविकल्पहेतुत्वं यदोक्तं, तदा पुनर्देहग्रहणत्यागकारणे पृष्टे, भगवता, मनः कर्ममयं नृणाम * इत्यारभ्य, इन्द्रियायनसृष्टेदम * इत्यन्तेनान्तरालिकीं मायासृष्टिमुक्त्वा, नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च * इत्यारभ्य, आत्माऽग्रहणनिर्भातं पश्यन् वैकल्पिकं भ्रमम * इत्यन्तेन भ्रमत्वकथनात् तथा लयभावनस्यात्यन्तिकत्वं हृदिकृत्योच्यते—श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेद् * इति । एवमन्यथापि ज्ञेयम ॥ ९७ ॥

भावनायाः प्रकारान्तरं वक्तुमाहुः ॥

प्रकारान्तरमाह ।

इन्द्रियाणां देवतात्वभावनाप्रापणे तथा ॥
गोविन्दासन्यसेवातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ॥ ९८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ वाचमग्नौ सवक्तव्यामित्यादिना प्रापणेन तदंशमात्रलयो भिन्नो भवतीति तत्प्रकारमाह ॥ गोविन्दासन्यसेवात इति * अयं लयो रूपान्तरापादकः कार्यरूप उत्पत्तिरेव, न लय इति भावः ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमिति ॥ वाचमित्यादि ॥ इदं च सप्तमस्कन्धे द्वादशाध्यायेऽस्ति । तत्रापि सदाचारनिर्णये यति धर्मे । तेन तत्रापि वैराग्यस्यैव प्रकरणं, न तु सृष्ट्यादेरिति तथा । ननु भवत्वत्र तथा, परन्तु पूर्वमस्य प्रकारस्य लयप्रकारत्वेन कथनाच्छ्रुतावप्यत्यमुच्यतेतिपदात् तद्विरोध इति तद्वारणायाहुः ॥ प्रापणेनेत्यादि ॥ देवतात्वभावनया कृत्वा इन्द्रियस्य तदाधिदैविकताभावने लयोऽयं न भवति, किन्तु सेवया देवभावाद्देवांशलये देहलयः । इह तु सेवाभावेन तदभावाद् भावनामात्रेण लीनवत् प्रतिभानमात्रमतो न विरोधः । ननु भवत्वेवं, तथापि त्रिभ्योऽतिरिक्तप्रकारस्तु सिद्ध इत्यत आहुः ॥ अयमित्यादि ॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः * याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसन्त्यजन्निति न्यायेन भावनाकृताया रूपान्तरापत्तेः परिणामात्मकत्वात् तथा । अतो नाधिक्यमित्यदोषः । अस्याप्यात्यन्तिकत्वे युक्तिः पूर्वोक्तैव ज्ञेया ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमाह ।

अद्वयात्मदृढज्ञानाद् वैराग्यं गृहमोचकम् ॥
वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ॥ ९९ ॥
भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ॥
मनोमात्रत्वकथनं तदर्थं जगतः क्वचित् ॥ १०० ॥
भक्तिमार्गानुसारेण मतान्तरगता नराः ॥
भजन्ति बोधयन्त्यत्रमविरुद्धं न बाध्यते ॥
नैकान्तिकं फलं तेषां विरुद्धाचरणात् क्वचित् ॥१०१॥

अद्वयेति ॥ वाचं जुहाव मनसीत्यादिना सङ्घातस्य लयभावनयाऽद्वयात्मदृढज्ञानं भवति । तस्य वैराग्यहेतुत्वम् । रागाभावस्य च संन्यासोपयोगः । अत एव न कारणे लय उक्तः ॥ ९९ ॥

एवं लयत्रयमुक्त्वा प्रकृतोपयोगमाह ॥ भावनामात्रत इति ॥ सर्वात्मना कालादिनेव न लयः । देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वेति वाक्यानां बाधकत्वमाशङ्क्य तेषामपि वैराग्योपयोगित्वमित्याह ॥ मनोमात्रत्वकथनमिति ॥ १०० ॥

एवं मतान्तराणि निराकृत्य तेषां फलाभावं वक्तुं, येन केनाऽपि मार्गेण भगवद्भजनं चेत् फलाय भवेत् तदा नैकान्ततः स्वमतं साधकं भवतीति मार्गान्तरवर्तिनां भगवद्भजनेऽपि फलाभावमाह ॥ भक्तिमार्गानुसारेणेति, सार्द्धेन ॥ न हि मायावादादिमते श्रीकृष्णादिर्व्यवहार्यत्वाद् ब्रह्म भवितुमर्हति । ते तु सदानन्दचित्स्वरूपमिति चाहुः । अतः स्वमते यथा तथा पदार्थसिद्ध्यभावाचेद् भक्तिमार्गानुसारेणैव वदन्तीति ज्ञातव्यम् । तदा तेषां प्रतितन्त्रन्यायाभ्युपगमसिद्धान्तो भवति । तावता तेषां फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ नैकान्तिकमिति ॥ कस्यचिद् भक्तेरेवातिशये नाममात्रेण मायावादित्वे बिल्वमङ्गलादीनामिव मोक्षो भवेदिति, न तु स्वमतपक्षपाते । अतो नैकान्तिकं फलं तत्र हेतुः ॥ विरुद्धाचरणादिति ॥ भगवति कदाचिदन्यथाभावनया स्वाज्ञानकल्पितत्वादिना ॥ १०१ ॥

वाचमित्यादि ॥ अयं प्रकारः प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरमहापथगमने ज्ञेयः ॥ अत एवेति ॥ भावनामात्रभाव्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्र हि वाङ्मनः प्राणः सोत्सर्गापानो मृत्युः पञ्च भूतानि त्रैगुण्यं सर्वशब्दैक्यं पुरुषश्चेति नवानामाहुतीनां मन आद्यक्षरान्तेष्वग्निषु होमः कल्पनयानूद्यते । तत्र, दूतीरिव त्वं मनसोऽसीति श्रुतेर्मनोऽधीनत्वं

वाचः । मनसश्च प्राणाधीनत्वम् । प्राणबन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः । प्राणस्यापानाधीनत्वमित्यादि सुबोधिन्यां स्पष्टम् । तेन तत्र तत्र तत्तन्नियम्यस्य तत्तन्नियामके लयो, न तु कारणेऽतस्तथेति ज्ञेयम् ॥ ९९ ॥

एवं लयप्रकारेणापि भेदं संसारप्रपञ्चयोः साधयित्वा तेनापि मायावादं निराकृत्य आपाततो मनोमात्रवादप्रत्यायकानां वाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ देहमित्यादि ॥ इदं च भिक्षुगीतास्थम् । तत्रापि वैराग्यप्रकरणात् तथेत्यर्थः ॥ १०० ॥

एवं प्रमेयांशे मतान्तराणि निराकृत्य साधनांशे वैराग्यादीनामङ्गत्वेनैकस्य दार्ढ्ये यत्किञ्चिद्वैकल्यादपि फलसिद्ध्यङ्गीकारान्मायावादादिरीतिकविपरीतज्ञानकृतेऽपि वैकल्ये फलं भविष्यतीति तथैतन्निरूपणमित्याशङ्कां निराकर्तुमाहुः ॥ एवं मतान्तराणीत्यादि ॥ ननु यद्येवमबाधनीयं तदाऽभ्युपगमसिद्धान्तरीत्यापि भजनमस्तु, को दोष इति हृदि कृत्याहुः ॥ तावतेत्यादि ॥ अभ्युपगमरीत्येत्यर्थः । तद् दूषयन्ति ॥ नैकान्तिकेत्यादि ॥ ननु बिल्वमङ्गलस्य पूर्वावस्थायां विरुद्धाचरणेऽपि तस्य फलसिद्धिप्रसिद्धेः कथं नैकान्तिकं फलमित्याशङ्कायां विरुद्धाचरणस्वरूपमाहुः ॥ भगवतीत्यादि ॥ तथाच, धुनोति सर्वमिति वाक्यादितरस्य तथा न विरुद्धत्वं यथाऽस्य । अतो विपरीतज्ञानकृते वैकल्ये, योऽन्यथा सन्तमिति श्रुतेः सर्वथा फलाभाव एवेति तस्यानैकान्तिकत्वान्नोक्तनिरूपणवैयर्थ्यमिति भावः ।१०१

उक्तस्य सिद्धान्तस्य निगमनायाहुः ।

एवं परमतं निराकृत्य स्वमते यथा भजनं तथा सङ्कलीकृत्याह ।

एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ॥
यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥ १०२ ॥
प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ॥
उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥ १०३ ॥
तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ॥

योगंयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमिति ॥ एवं सर्वं निश्चित्य सर्वं भगवत एव, स एव च सर्वमिति वैदिकगौणमुख्यज्ञानयुक्तः । प्रेम्णा श्रवणादिप्रकारेण यो भजते स भक्तिमार्गे उत्तमः । शास्त्रार्थज्ञानाभावेऽपि प्रेम्णा भजने मध्यमः । प्रेमाभावे मध्यम इति वा । ज्ञानाभावे तथा मध्यम इत्यर्थः । आदिमो वा । उभयोरभावे श्रवणादीनां पापनाशकत्वं, धर्मत्वं वा, न तु भक्तिमार्ग इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

तपो वैराग्यसहितं चेच्छ्रवणादिकं भवेत् । अन्यतरसहितं वा । तदा जन्मान्तरे ज्ञानं भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । बहूनां जन्मनामन्ते इति वाक्यात् । योगसहितभजने प्रेम । प्रथमस्य मध्यमत्वं, मध्यमस्योत्तमत्वमिति क्रमः । मार्गाङ्गाभावे केवलश्रवणादीनां यत् परमपुरुषार्थसाधकत्वं निरूप्यते तद् भगवत्स्तोत्रनिरूपणम् । धन्योऽहमित्यादिवत् । प्रमेयबलेन तेषां सिद्धिर्भवति चेद् भवतु, नान्यथेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमित्यादि ॥ भगवत इति पञ्चमी विभक्तिर्ज्ञेया । एवञ्चात्र द्विविधज्ञानप्रेमवतः शिष्टाङ्गानामर्थादेव सिद्धेः पञ्चाङ्गसम्पत्तिमानुत्तम इत्युक्तम् । अतः परं गौणपक्षे यथा सिद्धिस्तद् वक्तुं यदङ्गवैकल्ये यादृशत्वं तदाहुः ॥ शास्त्रार्थेत्यादिना ॥ मध्यम इति ॥ तादृशनिष्ठप्रेम्णः संस्कारवशेन जाततया गौणत्वात् स तथेति भावः । प्रकारान्तरेऽपि तथात्वमाहुः ॥ प्रेमेत्यादि ॥ मुख्याङ्गवैकल्यात् तथेति भावः । पूर्वोक्तप्रकारो मूले स्फुटो नेति मूलं व्याकुर्वन्ति ॥ ज्ञानेत्यादि ॥ ननु ज्ञानाभावे प्रेम्णोऽन्यादृशत्वेन मध्यमत्वं न सम्भवतीति पक्षान्तरमाहुः ॥ आदिमो वेति ॥ तथाच प्रेमौत्कट्ये मध्यमत्वम्, अनौत्कट्ये हीनत्वमित्युभयमपि व्यवस्थितमित्यर्थः । नन्वेकतराभाव एवमधिकारे उभयाभावे को वाधिकार इत्यत आहुः ॥ उभयेत्यादि ॥ तथाच, यत्कीर्तनं यच्छ्रवणमिति वाक्यात् पापनाश-

कत्वं, तेन ज्ञानादिमार्गीयत्वं सहस्रनामश्रवणकीर्तनफलत्वेन चतुर्णामप्यर्थानां कथनात् त्रिवर्गादिसाधनत्वेन करणे धर्मत्वमिति तथेति न कोऽप्यधिकार इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

नन्वितराङ्गराहित्ये भवत्वधिकाराभावो, न तु साहित्येऽपीति तत्र क्रमं वक्तुमाहुः ॥ तप इत्यादि ॥ योगसाहित्ये तत उत्कृष्टत्वमाहुः ॥ योगेत्यादि ॥ तपस्विभ्य इति सन्दर्भेऽन्येभ्यो योग्युत्कर्षमुक्त्वा, योगिनामपीत्यनेन योगिभक्तस्योत्तमत्वमुक्तम् । तेन तस्य प्रेमैव फलमित्यर्थः । एतमेव हृदिस्थं क्रमं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ प्रथमेत्यादि ॥ ननु, कलेर्दोषनिधेरित्यादौ कीर्तनस्य सर्वबन्धनिवर्तकत्वमुच्यते । तथान्यत्र श्रवणादेरपीति पूर्वोक्तक्रमः प्रायिक एवेत्यत आहुः ॥ मार्गाङ्गेत्यादि ॥ अत्र गमकं दृष्टान्तमुखेनाहुः ॥ धन्योऽहमित्यादिवदिति ॥ यथा लोके, धन्योऽहं यद्गेहे भवानागत इत्यादौ या स्वस्तुतिः सा आगन्तुः परस्य स्तुतौ पर्यवस्यति तथेत्यर्थः । किञ्च । हरिवंशसमाप्तौ बलदेवाह्निकोत्तरं धन्योपाख्याने कूर्मादारभ्य यज्ञान्तेषु यद्धन्यत्वमाश्चर्यत्वं चोक्तं तद् भगवत्येव पर्यवसन्नं न तु वेदयज्ञादौ । अत एव भगवता, आश्चर्यश्चैव धन्यश्च दक्षिणाभिः सहेत्यहमिति * नारदीयवृत्तान्तज्ञानज्ञापनायोत्तरितमिति तन्न्यायेनात्रापि तथेति । नन्वजामिलादेः सिद्धिः प्रसिद्धैवेति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः ॥ प्रमेयेत्यादि ॥ फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् तथेति भावः ॥ १०४ ॥

अग्रिमे । ननु किमित्येवं निर्बन्धेन सर्वैकवाक्यत्वं निरूप्यत इत्यत आहुः ।

एवं शास्त्रार्थमुक्त्वोपसंहरति ।

अर्थोऽयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै
रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ॥
अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रै-
र्निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव ॥ १०५ ॥

इति श्रीकृष्णव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचिते शास्त्रार्थकथनं प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अर्थोऽयमेवेति ॥ सर्वेषां प्रमाणानामत्रैकवाक्यता । अन्येषु वाक्याभासा एव । रामायणानां बहुत्वं सर्वकल्पेष्वप्येवमेव प्रतिपादयन्तीति ज्ञापनार्थम् । भारतपञ्चरात्रयो रामायणशेषत्वं चरित्रप्रतिपादकत्वाविशेषात् । अन्यानि शास्त्राणि पुराणरूपाणि । तच्छेषत्वं वा भारतादेः ॥ तत्त्वसूत्राणि चतुर्लक्षणी मीमांसा । तैः सर्वैरपि ज्ञानं प्रेमसहितं कर्तव्यमिति निर्णीयते । अन्यथा चतुर्दशविद्यानां सरस्वतीरूपत्वादेकनिष्ठता न स्यात् । तत्रापि सहृदयम् ॥ भावोऽपि तस्या एकत्रैवेति । अयमर्थः सरस्वतीभर्त्रैव ज्ञायत इति हरिणेत्युक्तम् । कदाचिदन्यथा केचिद् वक्ष्यन्तीति तन्निराकरणार्थं—सदेति ॥ १०५ ॥

प्रमाणबलमाश्रित्य शास्त्रार्थो विनिरूपितः ॥
प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते ॥ १ ॥

इति श्रीतत्त्वदीपनिबन्धटीकायां श्रीवल्लभाचार्यकृतायां
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अन्यथेत्यादि ॥ तत्रापि बीजं सूचयन्ति ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥ इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद् वेद कश्चन * इत्येकादशे भगवता तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

एवं सर्वं शास्त्रार्थं निरूप्य ये सात्त्विका अत्राधिकारिणो, ये चाग्रिमे तान् सूचयितुमाहुः ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ प्रमाणबलमिति ॥ प्रमाणानां वेदादीनां श्रीभागवतान्तानां बलं परस्पराऽविरोधेन निश्चितं तात्पर्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयबलमित्यादि ॥ प्रमेयस्य सकलवेदादिवेद्यस्य भगवतो बलं सर्वसमर्थत्वेऽपि तत्तद्रूपेण प्रति-

नियततत्तत्कार्यकर्तृत्वादिरूपं, प्रमेयाणां शास्त्रानुगृहीतचक्षुरादिजन्यप्रमाविषयाणामर्थानां वा बलं तत्तत्कार्यजननसामर्थ्यमवधार्य सर्वेषां पदार्थानां निर्णयः स्वरूपयाथात्म्यमुच्यते । ब्रह्मात्मकत्वाविशेषेऽपि यस्य यादर्थ्यं यत्प्रकारकत्वं च तत्सर्वं सपरिकरं विविच्यत इत्यर्थः ॥ उच्यत इति बुद्धिस्थस्य स्फुरद्रूपत्वाभिप्रायेणोक्तम् । एवञ्च शब्दबलविचारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां स्वतःप्रामाण्यवादिनामसम्भावनादिरहितानामर्थ आद्य उक्तः । अथार्थबलविचारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां परतःप्रामाण्यवादिनां पूर्वोक्तेऽर्थे असम्भावनाविपरीतभावनयोरुदयात् तदर्थं सर्वनिर्णय उच्यत इत्यर्थः फलतीति शुभम् ॥ १ ॥

इति हरिपदकुङ्कुमतो भावितवसनस्य वल्लभीयस्य ॥
श्रीमन्निबन्धविवृतौ शास्त्रार्थे विषमपदविवृतिः ॥ १ ॥
मुर—नरक—जराज—क्लिष्टदेवेशराज-
व्यसनकषणराजद्राजलीलासमाजः ॥
यदुपुरपुरुहूतो वामदेवाजनूतो
निजपुरमिव पायादन्तरायादपायात् ॥ १ ॥
प्रलयजलदवृष्टेर्गोकुलस्यावनाय
स्वमृदुकरनखाग्रन्यस्तगोवर्द्धनाद्रेः ॥
भगवत इह शक्त्या तत्त्वदीपप्रकाशा-
ऽऽवरणभरविभङ्गे प्रक्रियाद्या समाप्तोत् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रचन्द्रिकानिरस्तहार्दतमसस्तद्दासस्य गोस्वामिश्रीयदुपतिसुतस्य श्रीपीताम्बरस्य कृतौ तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणभङ्गे शास्त्रार्थप्रकरणं प्रथमं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितः स्वकृत-
प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः ।

तत्त्वप्रदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतया
आवरणभङ्गाख्यव्याख्यया समलङ्कृतः ।

सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

करेण स्वीयानां हृदयमिव हैयङ्गवलवं
दधानः सम्प्रीणन्नमृतमधुरैर्बालचरितैः ।
हसन्नल्पैर्दन्तैः करचरणजान्वञ्चनपरः
शिशुः कृष्णोऽस्माकं दिशतु दशमीशः स्वविषयाम् ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणे, एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि हरिं न सेवन्ते । येऽपि सेवन्ते तेऽपि मतान्तरैरेव सेवन्त इति तन्निवारणार्थमयमुद्यम इति प्रतिज्ञाय प्रयत्नसाफल्याय, प्रपञ्चो भगवत्कार्य * इत्यादिना जडजीवान्तर्यामिणां स्वरूपं, तेषां भगवदंशत्वं, भगवत्स्वरूपं सामर्थ्यं, भगवतः परमफलत्वं चोक्त्वा, भगवद्भजनमेव जीवानां परमफलावान्तरफलसाधनमिति तदेव जीवैः कर्तव्यमित्येवं सर्वेषां श्रुत्यादीनां पूर्वोक्तप्रमाणानां तदविरुद्धानामन्येषां यथार्हमभिधेयस्तात्पर्यगोचरश्चार्थ इति निर्द्धारितम् । तदिदं मन्दमध्यमानां हृदये तदा स्थिरीभवति यदा तेषां प्रमाणानामिदं पौर्वापर्यमुपपाद्योच्यते । न त्वन्यथापि । असम्भावनाविपरीतभावनाभ्यां व्युत्थानसम्भवात् ।

व्युत्थानप्रकारस्तु—पूर्वप्रकरणे जीवजडान्तर्यामिणां भगवदंशत्वं, तदभिन्नत्वं च यत् प्रतिपादितं, तच्छ्रुत्यादिबलेनेति शा-

ब्दादेव सिद्धम् । शब्दश्च मानान्तरविरोधे आदरणीयत्वं नार्हति । न खलु प्रत्यक्षविरुद्धं श्रुतिशतैरपि निर्णेतुं शक्यते। न हि प्रत्यक्षतो निर्णीतोऽश्वः शब्दशतैरपि गोत्वेन प्रत्याययितुं शक्यते । तस्मान्न तद् युज्यते । किञ्च । आस्तिकानां श्रुत्यादौ प्रामाण्यनिर्द्धारे सत्यपि तदर्थस्यास्मदाद्यविषयत्वेन तदर्थनिर्णेतारः सर्वज्ञाः स्मृतिकारास्तन्निर्णयायाश्रयणीयाः । पूर्वप्रकरणोक्तं तु तद्विरुद्धत्वादश्रौतमित्यपि सम्भाव्यत इत्याद्याकारः । अतस्तदुभयनिवृत्त्यर्थं द्वितीयप्रकरणमावश्यकमिति तद् व्याचिख्यासवः पूर्वप्रकरणविवृतिसमाप्तौ कृतायाः सर्वनिर्णयकथनप्रतिज्ञाया युक्तिसम्बन्धकथनमुखेन पूर्वप्रकरणसङ्गतिमपि बोधयन्ति ।

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ॥
सर्वनिर्णयबोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥
तत्र प्रथमं वेदार्थरूपं भगवन्तं मङ्गलार्थं स्तौति ।

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहुरूपकम् ॥
स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥

पञ्चात्मकमिति ॥ अग्निहोत्रादिभेदेन पञ्चरूपत्वम् । तेषां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वम् । उभयोरनेकरूपत्वं वक्तुं साधनैर्बहुरूपत्वमाह ॥ साधनैरिति ॥ सर्वेषां समुदायफलमाह ॥ स्वानन्ददायकमिति ॥ धर्मरूपेणैव फलदानं भविष्यतीत्याशङ्क्येश्वररूपेणैव फलदानमित्याह ॥ कृष्णमिति ॥ उत्तरकाण्डार्थमाह ॥ ब्रह्मरूपमिति ॥ स्वानन्ददायकं कृष्णमित्यत्रापितयो रूपयोरुत्तरं श्रेष्ठमित्याह ॥ परमिति ॥ स्तुमः स्तोत्रमेव यथाज्ञानं कुर्मः । न तु स ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रमाणेनेत्यादि ॥ तथाच प्रमाणादिचतुष्करूपया युक्त्या

ज्ञानादेर्मार्गस्य प्रापञ्चिकपदार्थस्य प्रमाणादेश्च स्वरूपयाथात्म्यनिश्चयात्मको बोधः । तेन चासम्भावनादिनिवृत्त्या मन्दानां मध्यमानां च हृदये पूर्वप्रकरणोक्तार्थस्थैर्येण शास्त्रनिरूपणसाफल्यम् । मुख्यानां तु योऽर्थः पूर्वमुत्पत्त्या निरूपितः सोऽत्रोपपत्त्या निरूप्यत इति स्थूणाखननवद् दार्ढ्यमित्येककार्यत्वं सङ्गतिः । प्रमाणादीनां यथासम्भवं साङ्गानां युक्तित्वेन प्रतिपाद्यत्वं, तेषां च मार्गपदार्थादिस्वरूपबोधहेतुत्वं, तस्य चासम्भावनादिनिवर्तकत्वमिति सम्बन्धघटना च बोध्या । प्रमाणादिचतुष्केण निरूपणन्तु चतुर्लक्षण्यनुसारित्वबोधनार्थम् । किञ्चोक्तरीत्या असम्भावनाद्युदये तन्निवृत्त्यर्थं प्रमाणादीनां बलाबलं निर्णेयम् । तच्च प्रमाणस्वरूपादिनिर्णयाधीनमतः प्रमाणप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तेन सिद्धे वेदादेर्बलिष्ठत्वे पुनराशङ्कान्तरमुदेति । जीवादयस्त्रयोऽपि चेद् ब्रह्मांशास्तर्हि कुतस्तेषु तारतम्यमिति । सर्वं चेद् ब्रह्माभिन्नं तर्हि को विशेषो ब्रह्मणीति च । तन्निवृत्त्यर्थं हेतुपूर्वं सर्वस्य स्वरूपनिरूपणं कर्तव्यमिति प्रमेयप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तरतमभावे बुद्धेऽपि श्रौतानां साधनान्तराणामपि विद्यमानत्वाद् भक्तौ कुत आधिक्यमिति शङ्काऽवतिष्ठते । तन्निवृत्त्यर्थं सर्वेषां साधनानां फलतः सुखदुःखसाध्यतया च तारतम्यबोधनाय फलप्रकरणमप्यावश्यकम् । तेन फलतः सुखसाध्यतया च भक्तेराधिक्ये सिद्धेऽपि यथैव वेदोक्तमार्यादिकैः साधनैः फलं, तथैव भक्त्यापि चेन्न कश्चिद् विशेष इति फलतो विशेषं वक्तुं साधनस्वरूपनिर्णयाय साधनप्रकरणमप्यावश्यकम् । एवं चतुर्भिः पूर्वोक्ते दृढीकृते ततस्तन्निगमनम् । तेन सर्वनिर्णयबोध इति तदप्यावश्यकमित्यतोऽप्येवं निरूपणमिति बोध्यम् ।

एवमुपदेश्यान् प्रेक्षावतोऽभिमुखीकृत्य पूर्वप्रकरणे, वेदाः श्रीकृष्णेत्यादिना वेदादिशब्दात्मकस्य प्रमाणस्य तन्मध्येऽपि वेदस्य प्रथमोद्दिष्टत्वात् तस्य च सविषयत्वात् तत्प्रमेयं तत्स्वरूपादिकं च निर्णिनीषन्तो मङ्गलमाचरितुमवतारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ सर्वस्मिन्निर्णेतव्ये । एतेन सर्वमूलभूतत्वाद् वेदस्य तदर्थ एव मङ्गलत्वेन प्रथममुपनिबन्धनीय इत्यौचित्यमपि दर्शितम् । तत्र सम्पूर्णस्य वेदस्य काण्डद्वयात्मकत्वात् प्रथमं पादत्रयेणोक्तं पूर्वकाण्डार्थं विशदीकुर्वन्ति ॥ अग्निहोत्रेत्यादि ॥ तेषामिति ॥ अग्निहोत्रादीनाम् ॥

उभयोरिति ॥ प्रकृतिविकृतिरूपयोः ॥ साधनैरिति ॥ शाखाभेदेन नानाप्रकारादुक्तैस्तैः । तथाच पूर्वमीमांसायाम्, अथातो धर्मजिज्ञासेति शास्त्राधिकरणे वेदार्थरूपधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, को धर्म इत्याकाङ्क्षायां, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति समनन्तराधिकरणे चोदनालक्षणपदेन लौकिकम्, अर्थपदेनानर्थभूतं वैदिकं च व्युदस्योभयधर्मविशिष्टो धर्मो द्वादशलक्षण्यां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपोऽग्निहोत्रादिपञ्चात्मको यज्ञस्वरूपो विचारितः । तेन स एव पूर्वकाण्डार्थः । तत्रैव शाखान्तराधिकरणे किञ्चित्साधनभेदेन शाखान्तरीययागाद् विलक्षणस्वरूपसंस्थानत्वेऽपि सुप्तोत्थितोपविष्टपुरुषवत् तत्त्वेन प्रतीयमानः स एव शाखार्थ इति विचारितम् । तेन काण्डार्थविशेष एव शाखार्थ इति भावः । एवं प्रमाणप्रमेयसाधनैः पूर्वकाण्डार्थ उक्तः । एतमेव फलेन वक्तुमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ स्वानन्ददायकमिति ॥ स्वानि पश्वादीन्यानन्द आत्मसुखं तयोर्दायकम् । एतावान् पूर्वमीमांसासिद्धोऽर्थः । उत्तरविचारे तु, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः स्वांशो य आनन्दस्तस्य दायकमित्यर्थ इति फलतः स उक्तः । फलमत उपपत्तेरिति न्यायमनुसृत्य जैमिनीयमतनिराकरणायाहुः ॥ धर्मेत्यादि ॥ काण्डभेदायाहुः ॥ उत्तरेत्यादि ॥ काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वायाहुः ॥ स्वानन्देत्यादि ॥ अत्रापीति ॥ उत्तरकाण्डे । तथाचोत्तरकाण्डे ब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्यत्वे फलदानमीश्वररूपेणैव, न तु ज्ञानादिरूपेण । पूर्वोक्तन्यायात् । तेन काण्डभेद एकवाक्यत्वं चेत्यर्थः । उभयो रूपयोर्वेदार्थत्वाविशेषेऽपि तारतम्यज्ञापनायाहुः ॥ तयोरित्यादि ॥ उत्तरस्योत्कृष्टत्वे गमकमाहुः ॥ स्तुम इत्यादि ॥ यतो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलमुखेन सर्ववेदार्थकथनात् प्रमाणतो निर्णय उक्तः । अतः परं प्रमेयेणैतं निर्णिनीषन्त आहुः ।

पञ्च रूपाणि गणयति ।

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ॥
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रमिति ॥ प्रमेयं निर्णीय हि बलं वक्तव्यम् । तच्च प्रमेयं द्विविधम् । प्रमाणानुरोधि, स्वतन्त्रञ्चेति । तत्राद्यं निरूप्यते । दर्शपूर्णमासावेकः । परमेष्ठिनो वा एष यज्ञ इत्यत्र तयोरेकत्वनिर्णयात् । पशुर्निरूढः । चातुर्मास्यानि स्वतन्त्राणि । सोमोऽग्निष्टोमः । एते क्रमेणैव कर्तव्याः । एतेषां क्रियारूपत्वेन भगवत्प्रीतिसाधकत्वं, न भगवत्त्वमित्याशङ्क्याह ॥ पञ्चविधो हरिरिति ॥ २ ॥

पञ्चेत्यादि ॥ पूर्वोक्तप्रतिज्ञासिद्ध्यर्थमाहुः ॥ प्रमेयमित्यादि ॥ हिर्हेतौ । यतः प्रमेयनिर्णयाभावे तद्बलनिर्णयाभावस्तदभावे सर्वनिर्णयाभावोऽतो हेतोः ॥ प्रमाणानुरोधीति ॥ शब्दैकसमधिगम्यम् । शब्दोक्तसाधनाभिव्यङ्ग्यमिति यावत् ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ तद्व्यतिरिक्तम् । निरूप्यत इति ॥ इत आरभ्य विचार्यत इत्यर्थः । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावेकत्वसंख्यायाः स्फुटत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्द्वित्वात् पञ्चत्वसंख्याया विरुद्धत्वमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ दर्शेत्यादि ॥ तथाच यथा, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति, तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैवोपांशु पूर्णमास्यां यजन्निति, ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्, ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्, ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति षड्वाक्योक्तानां यागानां दर्शपूर्णमासाभ्यामिति श्रौतद्विवचनानुरोधादेकैकत्रिकरूपतामङ्गीकृत्य द्वावङ्गीक्रियते, तथैव यज्ञ इत्येकवचनानुरोधादुभावेक इत्यङ्गीक्रियत इति न संख्या न्यूनेत्यर्थः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे दाक्षायणाधिकरणे, दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेतेति दर्शपूर्णमासप्रकरणीयवाक्येऽपि, द्वे पौर्णमास्ये यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषोक्तप्रकारेणावर्त्यमानावपि दर्शपूर्णमासावेकवचनेनैव निर्दिष्टाविति युज्यते । वायव्यादयोऽनेके पशुयागाः सन्ति, तेभ्यः परिच्छेत्तुमाहुः ॥ निरूढ इति ॥ निरूढत्वेन यः प्रसिद्धः स इत्यर्थः । चातुर्मास्यानि सोमाङ्गभूतान्यपि सन्तीति तेभ्यो विवेक्तुमाहुः ॥ स्वतन्त्राणीति ॥ चातुर्मास्यानि च वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधसुनासीरीयाख्यचतुः-

पर्वात्मकानि । तान्यपि प्रतिपर्वसु नानायागविशिष्टान्येको यागः ॥ सोमोऽग्निष्टोम इति ॥ एवं सोमपदस्य यागनामत्वबोधनेन सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थलक्षणेति बोधितम् । नच द्रव्यलाभाभावः शङ्क्यः । सोमसंस्कारादिचोदनार्थापत्त्यैव तत्प्राप्तेः । यद्वा सोमोऽस्मिन्नस्तीति सोमवानितिमतुबर्थे, अर्शआदिभ्योऽजित्यनेनाचि कृते सोम इति भवति एवं योगसिद्धेः प्रसिद्ध्या च रूढेरपि निश्चयान्निर्मन्थ्यन्यायेन योगरूढः सोमशब्द आदरणीयः । एवञ्च, यद्यग्निष्टोमः सोमः स्यात् पुरस्तादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्यादतिरात्रं कुर्वीतेति श्रुतिरपि सङ्गता भवति । अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां संस्थात्वेन संस्थावतो यागस्य नामकथनस्यावश्यकत्वात् । देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्नित्युपक्रम्याग्रे, य एवं विद्वान् सोमेन यजत इतिविधानदर्शनस्यैवमेव सामञ्जस्याच्चेति ॥ क्रमेणैवेति ॥ यथासम्भवं श्रुतेन कल्पाद्यनुमितेन वेत्यर्थः । स चैवं बोध्यः । अग्निसिद्धिमन्तरेण यागासम्भवात् प्रथमत आधानं कर्तव्यम् । ततः, सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयादिति वाक्यात् सायमग्निहोत्रारम्भः । होमश्च यावज्जीववाक्यान्नित्यः । उक्तवाक्यान्नियतकाल इत्यादि बोध्यम् । ततो दर्शपूर्णमासौ क्रमेण । यदि सुमुहूर्तादिवशात् पूर्णमासः प्रथममापतत् तदा सारस्वतौ होमौ अपक्षयपरिहारार्थं विधाय पूर्णमासः कार्यस्ततो दर्शः । ततो, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति श्रुत्या सोमप्राप्तावप्यनुष्ठाने कल्पस्य नियामकत्वात् तत्र चातुर्मास्यपशुसोमक्रमदर्शनात् तदुभयानन्तरं सोमः । कात्यायनशाङ्खायनादिकल्पे चातुर्मास्यानन्तरं पशोर्दर्शनेऽपि ते देवा एतं महायज्ञमपश्यन्निति श्रुतावसुरेभ्यो गुप्ततयाऽनुष्ठानबोधने पौर्णमासं यज्ञमग्नीषोमीयं पशुमकुर्वत तदा दर्शं यज्ञमाग्नेयं पशुमकुर्वत वैश्वदेवं प्रातः सवनमकुर्वत वरुणप्राघासान् माध्यन्दिनᳲ सवनᳲ साकमेधान् पितृयज्ञाᳲस्त्रियम्बकाᳲस्तृतीयसवनमकुर्वतेति पौर्णमासादिकं बहिःप्रसार्याग्नीषोमीयादिपश्वोर्वैश्वदेवादिकं प्रसार्यप्रातरादिसवनानां कारणानुवादाद्दर्शपूर्णमासपश्वोश्चातुर्मास्यसोमयोश्च सामीप्यप्रतीतेः पश्वनन्तरं चातुर्मास्यप्रतीतेश्च तथा क्रमः । अत एवापस्तम्बेन कल्पसूत्रे पशुबन्धं व्याख्याय तदनन्तरं चातुर्मास्यानि व्याख्यातानि । अतोऽसुरेभ्यो गोपनेऽभिप्रेते तथा क्रमः । अनभिप्रेते त्वन्यः ।

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थ दैवोद्धारार्थ आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभाऽऽचार्यश्री महाप्रभुतनूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविट्ठलनाथदीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशावतंस श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके टीकेत गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय हे। एकसंख्याको मूल्य १) एक रुपिया हे । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको हे। तासूँ जो लोक ये पुस्तकसंग्रहकोलिये इच्छानुसार द्रव्यसहायता करेंगे विनकूं वितने मूल्यकी पुस्तक आगे लिखी भयी जो कहेंगे सो प्राप्त-होयँगी, तथा शास्त्रपुस्तकसंरक्षणसहायता भी होयगी ।

श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविद्वन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या ५)	५)
तत्त्वार्थदीपः । आवरणभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)

व्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	।=)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	।)

ठि०

१ श्रीगोपालमंदिर रत्नगोपालभट्ट काशी ।

२ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस